

کوردستان

نیشتمانی یه که مینسی سۆمه رییه گانه

دهزگای چاپ و بلاوکردنه وهی

زنجیره ی روشنبیری

*

خاوه نسی نیه تیان: شهوکه ت شیخ یه زدین

سه رنووسه ر: به دران شه هه مه ده هه بیب

***

ناوونیشان: دهزگای چاپ و بلاوکردنه وهی ئاراس، گه ره کی خانزاد، هه ولتیر

س.پ. ژماره: ۱

www.araspublisher.com

ئەم لىكۆلىنەۋەيەم پىشكەشە:
بەدايىكەم و باۋكەم

ھاۋرى باخەۋان - ۱۹۹۶

ناۋى كىتەپ: كوردستان نىشتەمانى يەكەمىنى سۆمەرىيەكانە
نووسىنى: ھاۋرى باخەۋان
بلاۋكراۋەى ئاراس - ژمارە: ۱۹۳
دەرھىنانى ھونەرى: بەدران ئەحمەد حەبىب
بەرگ: ئاراس ئەكرەم
نووسىنى سەر بەرگ: مەھمەد زادە
پىت لىتان: نىسار غەبدوللا
ھەلەگرى: شىرزاد فەقى ئىسماعىل
ھەلەگرى سەر كۆمپىوتەر: غەزىز غەبدولخالق + دلاۋەر صادق ئەمىن
سەرپەرشتىنى كارى چاپخانى: ئاۋرەھمان مەھمۇد
چاپى يەكەم - چاپخانى ۋەزارەتى پەرۋەردە، ھەۋلىر - ۲۰۰۳
لە كىتەپخانى بەرپۆدەرايە تىبى گىشتىنى رۆشنىبىرى ۋ ھونەر لە ھەۋلىر ژمارە
(۹۱) ى سالى ۲۰۰۳ ى دراۋەتى

كوردستان

نىشتەمانى يەكەمىنى سۆمەرىيەكانە

لىكۆلىنەۋەيەكى مېژوۋىيى بەراۋردكارىيە
كە لە دۆزى سۆمەرىيەكان دەتۆزىتەۋە ۋ رەسەنىان
دەباتەۋە سەر چىكانى كوردستان

ھاۋرى باخەۋان

نیوہرۆک

7	پیشہ کی
11	بہشی یہ کہہ م: ئم لیکۆلینہ وہیہ بۆچی؟
19	بہشی دووہ م: کوردستان، لانکھی مرۆف و شارستانیہ
32	بہشی سیئہ م: گواستنہ وہی شارستانی له کوردستانہ وہ بۆ باشووری میزۆپوتامیا ...
39	بہشی چوارہ م: باشووری میزۆپوتامیا تا چاخہ میژووییہ کان
44	بہشی پینجہ م: کیشی سۆمہرییہ کان و زانایانی ئارکیۆلۆژی
54	بہشی شہشہ م: سۆمہرییہ کان و کورتہ بہ کی میژووە کہ بیان
55	فوراتییہ سەرہ تایینہ کان و سۆمہرییہ ہەرہ کۆنہ کان
56	نوسینی سۆمہرییہ کان
58	پادشا و فەرمانرہوا سۆمہرییہ کان
61	چمکیک له ژبانی کۆمہ لایہ تی سۆمہرییہ کان
70	بہشی حوتہ م: یہ کہ مین نیشتمانی سۆمہرییہ کان
70	ئہ و بەلگانہی کہ گہواہی بۆ یہ کہ مین نیشتمانی سۆمہرییہ کان دەدەن
71	بہلگہی یہ کہ م: کەرہ ستہ ئارکیۆلۆژییہ کان
75	بہلگہی دووہ م: زمانی سۆمہرییہ کان
86	بہلگہی سیئہ م: بہراوردیک له نیوان دراوسیکانی ولاتی سۆمہرییہ کاند
90	بہلگہی چوارہ م: ئایینی سۆمہرییہ کان
95	بہلگہی پینجہ م: پەرستگای زہ کوورہ
103	بہلگہی شہشہ م: ئەفسانہ سۆمہرییہ کان
107	بہلگہی حوتہ م: چیرۆکی لافاوە کہ
116	کۆتایی و سەر ہنجام
118	سەرچاوەکان

بکهین، که چیاکانی کوردستان نیشتمانی یه که مینی سۆمه ریبه کانه...

هه ر بۆیه ئەم لیکۆلینه وه یه م به پیتوبست زانی و پلانی نووسینه که شم به م شیتویه یه که کردوومه به حهوت به شه وه و بریتین له:

بهشی یه که م:

ئەم لیکۆلینه وه یه بۆچی؟

لەم به شهی باسه که دا وه لامی ئەو پرسیاره م داوه ته وه که ئایا سۆمه ریبه کان، کوردستانی بوو بیتن یان نا؟!... ئیمه ی کورد ئیستا چ سوودیکیان لێ وهرده گرین؟ و ههروه ها له و شاکاره مه زاناهش دوام که سۆمه ریبه کان پیشکه شی مرۆفایه تییان کردووه.

بهشی دوومه: له ژیر سهر دپیری (کوردستان، لانکه ی مرۆف و شارستانییه) باسیکی میژووی ناوچه ی خۆره لاتێ نزیک و کوردستانم کردووه و تیایدا ئاماژه ی ئەوهم کردووه که کوردستان له سه دان هه زار سال له مه وه به ره وه مرۆفی کۆنی تیدا ژیاوه و خاوه نی شارستانییه کی زۆر سه ره تایه بوون و پاشان ورده ورده و به پیتی تپه ره پوونی کات په ره یان به م شارستانییه داوه و نیوی هه ندیک له و شوینه واره گرنگانه م هه ئناوه له گه ل ته مه نی شارستانییه که یاندا...

بهشی سێیه م: باسی گواستنه وه ی شارستانیم له کوردستان و باکووری میزۆپۆتامیا وه بۆ باشووری کردووه که (ده شتی لیته یی) یه و به چه ندین به لگه ی مادی و ئارکیۆلۆژییه وه و پاشان له ره سه نی (فوراتیه سه ره تاییه کان) دوام و ههروه ها رای هه ندیک له زانا به نیویانگه جیهانییه کانم له سه ر گواستنه وه ی شارستانی له کوردستانه وه بۆ ده شتی لیته یی نووسیوه.

بهشی چواره م: له ناوچه کانی باشووری میزۆپۆتامیا دوام، تاوه کو چاخه میژووییه کان و تیییدا باسی کیشه ی که ناری که نداوی فارسیم کردووه که به زاراه ی جیۆلۆجی پیتی گوتراوه ده ربای (تیش- TETHYS) و به راوردیکم کردووه له نیوان هه ردوو تیۆره که ی زانیان

پیشه کی

چهند سالیك له مه وه بهر، به مه به سستی نووسینی لیکۆلینه وه یه کی کۆمه لایه تی و رامیاری له سه ر میژووی کوردستان و کورد و هۆی دروست نه بوونی ده وله تیکی کوردی له دوای رووخانی ماده کانه وه و ههروه ها په یه ندیی بیروباوه ره ئایینییه کان له سه ر بیرکردنه وه و که سایه تی و ژیریتی کورد و بۆ ئەوه ی نووسینه که م زیتر کالایه کی ئەکا دییانه به خۆوه بگریته و هه موو کون و که له به ریکی میژووی ولاتی کورده واری بگریته وه، ویستم له به ره به یانی میژووه ده سستی پێ بکه م و ئەشکهوت و چه په ر و په نا چیاکانی کوردستان بکه مه خالی سه ره تاییه ئه و نووسینه. هه ر بۆ ئەم مه به سته که وتمه خۆیندنه وه ی ده یان و بگره زیتری ئەو نووسراوانه ی که میژووان و ئارکیۆلۆژییه جیهانییه کان له سه ر میژووی کۆنی ناوچه ی خۆره لات و کوردستان نووسیویانه... له ئەنجامی ئەو خۆیندنه وانمه دا زۆر به راشکاوییه وه بۆم ده رکهوت، که مه زنترینی ئەو نه ته وانه ی که له ناوچه ی خۆره لاتێ نزیکدا، ژیا بیتن و خاوه نی به رزترین شارستانی میژووی مرۆفایه تی بوو بیتن، سۆمه ریبه کان بوون و (نیشتمانی یه که مینیشیان کوردستانه که ی ئیمه یه)، ئینجا له به ره وه ی که تاوه کو ئیستا هیچ که سیك به لیکۆلینه وه یه کی و ا سه ره به خۆ له ره سه نی ئەم سۆمه ریبه یانه ی نه کۆلیوه ته وه، من زۆر به پیتوبستم زانی که لێی بتۆژمه وه و به چه ندین به لگه ی مادییه وه ره سه نیان بگه رپنمه وه سه ر ولاتی کۆنی کورده واری.

بردنه وه ی ره سه نی سۆمه ریبه کان بۆ چیاکانی کوردستان به شیتویه کی زانستانه، به ره په رچدانه وه یه کی هه موو ئەو زانا و میژوونووسه ئارکیۆلۆژیستانه یه که به ره سه نی ئەم سۆمه ریبه یانه یان ده گوت: (کیشه و ئەندیشه و ته راویلکه)، ئەمه جگه له وه ی که ئیمه ی کورد ههروه کو چۆن شانازی به وه وه ده که ین که نیشتمانه دپینه که مان یه که مین شوینه واره له جیهاندا که کشتوکالی تیدا کرابیت و یه که مین گوندی نیشته نیی تیدا هاتبیته بوون... هه ر به و پیه و بگره زیتریش ده بیت شانازی به وه وه

(دی مۆرگان) و (لیز و فالکۆن و رایت) که په یوه ندیبه کی زۆریان به سه ره تای دروستبوونی شارستانی و نیشته جی بوونی مرۆف، له دهشتی لیته پیدا ههیه.

بهشی پینجه م: باسی کیشهی سۆمه ریبه کانم کردووه و تیشکم خستۆته سه ر رای هه ندیک له زانا ئارکیۆلۆژییه به نیویانگه کان و له و رایانهش دوام که سۆمه ریبه کانیا ن بردۆته وه سه ره ئه و ناوچانه ی که کوردستان نین.

بهشی شه شه م: له م به شه دا باسی کورته یه کی میژووی سۆمه ریبه کانم کردووه و له زۆریه ی بنه ماله فه رمانه و و شارستانییا ن و باره کۆمه لایه تبیه کانیا ن و ئایین و زانست و ئه ده ب و هونه ریا ن دوام، ئه مه جگه له دا هینانی نووسینی میخی هه ره ها باسی په یوه ندی فوراتیبه سه ره تاییه کان و سۆمه ریبه هه ره کۆنه کانم کردووه...

بهشی حه وته م: بریتیه له گرنگترین به شه کانی ئه م لیکۆلینه وه یه، باسی یه که مین نیشتمانی سۆمه ریبه کانم کردووه، که ئه ویش کوردستانه، هه ره ها باسی ئه و به لگانه م کردووه که گه واهی بۆ یه که مین نیشتمانی سۆمه ریبه کان ده دن، که بریتین له م به لگانه:

به لگهی یه که م: به راوردیکه له نیوان دراوسیکانی ولاتی سۆمه ریبه کانه دا. **به لگهی دووه م:** که رهسته ئارکیۆلۆژییه کان، که بریتیه له به راوردیک له نیوان ئه و که رهسته ئارکیۆلۆژییا نه ی که له کوردستان و ولاتی سۆمه ردا دۆزراونه ته وه.

به لگهی سییه م: زمانی سۆمه ریبه کان، که ئه میش هه ر به راوردیکه له نیوان زمانی سۆمه ریبه کان و زمانه کۆنه کانی کوردستان و زمانی کوردی ئیستا و به ده یان زا راوه، نزیکیی ئه و زمانانه م له یه کتره وه روون کردووه ته وه.

به لگهی چواره م: ئایینی سۆمه ریبه کان، که به ته واوه تی بۆمان روون ده بیته وه که ئایینه کۆنه کانی کوردستان ره سه نی ئایینه

سۆمه ریبه کانن و په یوه ندیبه کی زۆر به هیز له نیوانیا ندا هه یه.

به لگهی پینجه م: که باسی په رستگاکانی زه کوورم کردووه و خالی سه ره تای دروستبوونیا م بردۆته وه سه ر چیاکانی کوردستان.

به لگهی شه شه م: له ئه فسانه سۆمه ریبه کان دوام، که چۆن هه ر سۆمه ریبه کان خۆیا ن به هۆی ئه م ئه فسانانه وه ره سه نی خۆیا ن ده به نه وه سه ر چیاکانی کوردستان و به شویتیکیی زۆر پیروزی ده زانن.

به لگهی حه وته م: باسی چیرۆکی لافاوه مه زنه که م کردووه، وه ک به لگه یه کی تری کوردستانی بوونی سۆمه ریبه کان...

کۆتایی و سه ره نجام

پاشان له ژیر سه ر دیری (کۆتایی و سه ره نه نجام) دا باسی ئه نجامه به ده ست هینراوه کانی ئه م لیکۆلینه وه یه شم کردووه. لیره دا جیتی خۆیه تی که ئه وه بلیم: له سالی ۱۹۸۹ دا له هیله گشتیه کانی ئه م لیکۆلینه وه یه بوومه وه و پاکنوسم کرد. به لام هه ر بواری چاپکردنی بۆ نه ره خسا و له م دواییه دا که میتیک ده سکاری و به چهند سه رچاوه یه کی نوئ فراوانترم کرد... به و هیوایه ی که توانیستم به م لیکۆلینه وه یه م خزمه تیکیی تری کورد و میژووی نه ته وه که مم کردیبت...

هاوری باخه وان

هۆلندا - خۆنینه ن ۳۰/۱۱/۱۹۹۵

ژباړبترين نه ته وه كونه كان داده نریت و نه و نه ته وانه شی كه له دواى نه وانه وه بېر ده وامی و گه شه یان به شارستانی داوه، هر هه مان نه و كهره ستانن كه له لایهن سۆمه ریبه كانه وه داهیتراون و نه مانیش به پیتی تیپه رپوونی كات پیتشیان خستون. نمونه ی نه و نه ته وانه بابل و نه كه د و ناشووری و فیرعه ونه كان و هی ترن، كه جگه له بهر وه پیتشخستنی زانست و هونه ر و نه دهب و نایینی سۆمه ریبه كان زیتر نوپكار بیه کی نه و توپان وه ك داهیتان پیتشكه شی مرؤقایه تی نه كړدوه! بیجگه له و هه رمانه ی كه فیرعه ونه كان دروستیان كړدوه كه نه ویش خالی بنه رتیبان ده گه رپته وه بۆ زه كوړه ی سۆمه ریبه كان...

ناشكرايه كه داهیتانی نووسین بۆ یه كه م جار له میژوودا له لایهن و له سه ر دهستی زانا سۆمه ریبه كان به دی هات و هرچی نه دهب و زانست و یاسا و تیكستی نایینی و ته نانه ت ژیانى كومه لایه تیبی خو شیانیان به هو ی نه و داهیتانه مه زنه وه بۆ تو مار كړدوین... نووسین یه كیکه له و بهر هه مه شارستانیانه ی كه نه گه ر تا وه كو نیستا نه هاتایه ته بوون! ره وره و ه ی میژوو و شارستانی به م شیوه یه نه ده بوو و مرؤقایه تی به هیچ شیوه یه ك نه ده گه یشته هم پله پیتشكه و تووه ی كه نیستا له بهر چا وماندایه و هه سستی پی ده كه ین، و تا نیستاش نیمه هر له چاخه پیتش میژوو بییه كاندا ده ژباړین!...

نه مه جگه له و كار ه هونه ریبه سه رسوړه ینه رانه ی كه هونه رمه نده سۆمه ریبه كان له دروستكردنی هه زاران هه زار په یكه ر و ده یان زه كوړه و كو شكى پادشاییدا به كاریان هیتاوه كه بوونه ته خالی یه كه مینی هونه ر ی په یكه رتاشین و بیناسازی له دواى خو بیانه وه و مرؤق به هو ی نه وانه وه گه یشته راده یه كی وا كه باخچه هه لو اسراوه كانی بابل و نه هرامه كانی میسر و ده یان و سه دان په رستگای نایابی وا دروست بكات كه تا نیستاش جیگه ی تیپرامان و سه رسوړمانی نه اندازیاره بیناسازه كانی نه مرؤ بیت!.. هر په یكه ره كانی ولاتی سۆمه ر بوو كه بووه سه رچاوه بۆ هونه رمه نده گریكه كان و پاشان تووی نه و داهیتانه مه زاننه ی له میشكى په یكه رتاشی به نیوانگ

به شی یه كه م

نهم لیکولینه ویه بۆچی؟

بۆچی ره سه نی سۆمه ریبه كان به رینه وه سه ر چیا كانی كوردستان...؟ سۆمه ریبه كان نه گه ر كوردستانی بوو بیتن یان نا؟ نیمه نیستا چ سوودیکیان لی وهرده گرین؟ له كاتیکدا كه نه وان نه ك خو یان به لكو زمانه كه شیان چۆته گۆرستانی مردو وانه وه. سۆمه ریبه كان، به یه كیک له و نه ته وانه ده ژمیردریت كه خاوه نی مه زنتربن شارستانی و كلتور بوو بیتن، هرچه نده كوردیش خاوه نی شارستانی و فهره نگی خو به تی به لام نه گه ر ولاته كه ی نیمه بیته ره سه ن و نیشتمانی یه كه مینی نه و سۆمه ریبانه نه و ا به و پتیه فهره ننگ و كلتور بشمان زیتر و زیتر ده وله مه ندر ده بیت، چونكه نه مرؤ تاكه پتیاوه بۆ شانازی و ژباری هر گه لیک فهره ننگه كه یه تی. كه واته نیمه سه رباری هه موو نه و پله شارستانیبه ی كه له میژووی خو ماندا پیتی گه یشتووین، بشبینه خاوه نی یا خود خالی سه ره تایی شارستانی سۆمه ریبه كان، فهره ننگه كه شمان ده گاته راده یه كی وا كه ولاته كه مان بیته لانكه و جی نزرگه ی یه كه مین یا خود مه زنتربن شارستانیبه كانی سه ر رووی زه مین...

نهم شارستانیبه و پیتشكه وتن و ته كنولؤژیا یه ی كه نیستا مرؤقایه تی پیتی گه یشتووه، پرؤسه یه كی كتوپر و له ناکا و نیبه، به لكو زاده ی ته و او ی نه زمونه كانی خودی مرؤقه به درپژایی میژوو، له بهر نه وه مرؤقایه تیبی نیستخ گه لیک قه رزازی مرؤقی كونه له هه موو پله كانی زانستدا، چونكه باوه رنا كه م كه هیچ كه ره سه ته یه كی شارستانی نه مرؤ ره گوړشه كه ی نه گه رپته وه بۆ هه زاران سال له مه و به ر و مرؤقی كۆن به ردی بناغه كه ی دانه رپتیتیت. سۆمه ریبه كان نه و ره گه زه كوردستانیبه ن كه له هه موو بواره كانی زانست و هونه ر و نایین و نه دهب و رامیاری و یاسادا به پیتی نه و سه رده مه ی خو یان شاره زاییه كی زۆر باشیان هه بووه و به یه كیک له

(مایکل ئەنجیلۆ) دا دروست کرد و مرۆقی گه یانده ئەو رادهیهی که کۆشکی لۆقه‌ری به‌نیویانگ دروست بکات، خو ئەگەر زیتەر بێین به‌ره و پیشه‌وه و سه‌یری هونه‌ری په‌یکه‌رتاشین و بیناسازی ئیستای مرۆف بکه‌ین هه‌ر ده‌بیت ره‌سه‌نی ئەو پیشه‌که‌وتنه‌ به‌ینه‌وه سه‌ر مرۆقی کۆن و، به‌تایبه‌تی سۆمه‌ریبه‌کان.

له‌ بواری زانستیشدا، سۆمه‌ریبه‌کان گه‌یشته‌بونه‌ پله‌یه‌کی زۆر به‌رز، بۆ نمونه‌ له‌ ماتماتیکیدا گه‌یشته‌بونه‌ ته‌ ئاستی‌کی وا که‌ بێردۆزی فېساکۆرس دا‌پێژن، که‌ هه‌روه‌کو له‌ دواییدا باس ده‌کری‌ت گه‌راندنه‌وه‌ی ئەم بێردۆزه و نێو به‌سه‌ر دا‌پێنی به‌ نێوی زانایه‌کی گریکی‌یه‌وه‌ هه‌له‌یه‌کی می‌ژوو‌یی گه‌وره‌یه‌، چونکه‌ هه‌مان بێردۆز له‌ سه‌ر یه‌کی‌ک له‌ ته‌خته‌ گله‌کانی سۆمه‌ریبه‌کاندا ده‌خوێنینه‌وه‌. هه‌روه‌ها سۆمه‌ریبه‌کان له‌و سه‌رده‌مه‌دا زانستی سی‌گۆشه‌کانیشیان زانیوه‌ و خاوه‌نی چه‌ندین بێردۆز و دا‌هێتانی سه‌یری‌بون له‌ ماتماتیکیدا.

له‌ بواری کیمیا‌گه‌ریشدا گه‌یشته‌بونه‌ ته‌ پله‌یه‌کی به‌رز و جو‌ره‌ها کانا و ماده‌ی کیمیا‌وییان ناسیوه‌ و بۆ کاروباری رۆژانه‌ی خو‌بان به‌کاریان هێناوه‌ و خاوه‌نی تا‌قیگه‌ی تاییه‌تی بوون. هه‌روه‌ها زانا سۆمه‌ریبه‌کان، به‌تایبه‌تی زیوانی په‌رستگاکان ده‌ستی‌کی بالاییان هه‌بووه‌ له‌ ته‌ستی‌ره‌ناسی و نێولێنانیان و دۆزینه‌وه‌ی دوا‌زه‌ بورگه‌که‌ و له‌ هه‌ندێک ته‌خته‌ گله‌شدا خو‌رگیران و مانگ گه‌یرانی ئەو سه‌رده‌مه‌ی خو‌بانیان بۆ تۆمار کردو‌وبین که‌ گه‌ردووناسه‌کانی ئەم‌رۆ ئەو خو‌رگیران و مانگ گه‌یرانانه‌ی سه‌رده‌می سۆمه‌ریبه‌کانیان له‌ هه‌مان ئەو کاته‌ی که‌ تۆماریان کردووه‌، سه‌لماندوویانه‌ و با‌وه‌ریان پێ هێناوه‌!!

پاشان هه‌ندێک ته‌خته‌ گله‌ دۆزرا‌ونه‌ته‌وه‌ که‌ باسی زۆر جو‌زی نه‌خۆشی و چاره‌سه‌ره‌کانیان ده‌کات و له‌ سه‌رده‌می سۆمه‌ریبه‌کاندا پزیشکی تاییه‌تی هه‌بووه‌ که‌ چاره‌سه‌ری خه‌لکی نه‌خۆشی کردووه‌.

کۆمه‌لگه‌ی سۆمه‌ری کۆمه‌لگه‌یه‌کی ریکو‌پیتیک بوون و خاوه‌نی چه‌ندین ریسای و یاسای تاییه‌تی بوون که‌ پادشاکان به‌ نێوی خودا‌وه‌ندی مه‌زنه‌وه‌

ده‌ریان کردووه‌، هه‌روه‌کو با‌وه‌ و ده‌لێن که‌ کۆنترین یاسا له‌ جیهاندا ئەو دووسه‌د و هه‌شتا و دوو ماده‌یه‌یه‌ که‌ حامو‌رابیی پادشای با‌لبیبه‌کان له‌ سه‌ر میله‌ به‌ نێویانگه‌که‌ی خو‌ی تۆماری کردووه‌ که‌ ئیستا له‌ مۆزه‌خانه‌ی لۆقه‌ر دا‌یه‌. ئەمه‌ رایه‌کی چه‌وته‌ و کۆنترین یاسا که‌ تاییستا دۆزرا‌بێته‌وه‌ یاسای (ئۆزنه‌مو) که‌ پادشایه‌کی سۆمه‌ری بووه‌ و پاش ئەمیش یاساکانی (لبث ئەشتار) و (ئه‌شتو‌نا) دێنه‌ کایه‌وه‌ که‌ ئەمانیش هه‌ر سۆمه‌رین، ئەوه‌ی شایانی باسه‌ ئەو ماده‌انه‌ی که‌ له‌ میله‌که‌ی حامو‌رابی دان هه‌ر هه‌مان یاساکانی ئۆزنه‌مو و لبث ئەشتار و ئەشتو‌نای سۆمه‌ریبه‌کانه‌، به‌لام به‌شێوه‌یه‌کی سه‌مه‌تر و شێوازی نووسینی‌کی تر، ته‌نانه‌ت ریسای (چاو به‌چاو و ددان به‌ددان - العین بالعین والسین بالسن) که‌ له‌ قورئاندا هه‌یه‌ له‌ هه‌مان یاساکانی سۆمه‌ریبه‌کاندا هه‌یه‌...!؟

که‌واته‌ سۆمه‌ریبه‌کان یه‌که‌مین نه‌ته‌وه‌ن که‌ خاوه‌نی کۆمه‌لگه‌یه‌کی ریکو‌پیتیک بوو‌یتن و یاسایان دا‌هێتایی‌ت، که‌ هه‌ر ئەو یاسایان به‌بونه‌ته‌ خا‌لی سه‌ره‌تای یاساکانی مانۆی هیندی و درا‌کۆن و سۆلۆنی گریکی و یاسای دوا‌زه‌ بۆرده‌که‌ و کۆمه‌له‌ی جو‌ستنیانی رۆمانی و شه‌ریعه‌تی جو‌وه‌کان و ئیسلام و پاشان یاساکانی ئیستای مرۆقی‌یه‌تی و ماده‌دکانی کۆمه‌له‌ی گه‌لان و جاری جیهانی مافی مرۆف و پروانامه‌ی نه‌ته‌وه‌ یه‌که‌گرتووه‌کان... له‌ بواری فیکرکردنیشدا هه‌ر به‌هه‌له‌ ده‌گوتری‌ت که‌ له‌ سه‌رده‌می حامو‌رابیدا، بۆ یه‌که‌مین جار له‌ می‌ژوودا قوتا‌بخانه‌ ها‌تۆته‌ کایه‌وه‌!... نه‌خه‌یر هه‌ر سۆمه‌ریبه‌کان بوون که‌ یه‌که‌مین فیکرگه‌یان له‌ می‌ژوودا کرده‌وه‌، که‌ له‌ نێو په‌رستگاکاندا بوون و قوتا‌بیه‌ سۆمه‌ریبه‌کان له‌ سه‌ر ته‌خته‌ گله‌کان فیکری زانست و ئەده‌ب و وانه‌ ئایینییه‌کان ده‌بوون...

ئەده‌ب له‌ ژبانی سۆمه‌ریبه‌کاندا رۆلێکی بالایی بینیوه‌ و هه‌زاران ته‌خته‌ گله‌یان له‌و باره‌یه‌وه‌ بۆ به‌جێ هێشتو‌وبین، که‌ باسی تیکسته‌کانی چیرۆکی ئافرانندی گه‌ردوون و چیرۆکی گله‌گامش و ئادا‌با و دا‌به‌زینی خودا‌وه‌ند ئەشتار بۆ جیهانی خو‌اروو و هتد ده‌که‌ن. ئەم چیرۆکانه‌ هه‌تا‌وه‌کو ئیستا‌ش له‌ پاش دۆزینه‌وه‌یان وه‌ک ماده‌یه‌کی ئەده‌بیی زۆر به‌نرخ له‌ زانکۆکانی

جیهاندا دهخویندترین، چونکه یهکه مین سه ره تایه بۆ دروستبوون و گه شه سهندنی ئه ده ب له میژوو دا. ئه و تیکسته ئه ده بییه سۆمه ریبه کانه په یوه ندیبه کی راسته وان هیا ن هیه له گه ل ئه ده بی دوا ی سۆمه ریبه کانه خۆیان و ئه ده بی سه ده کانی ناوه راست و ئیستادا، بۆ نمونه چیرۆکه به نیویانگه که ی (دابزه زینی خودا وه ند ئه شتار بۆ جیهانی خواروو) بووه ته خالی سه ره تا و بناغه ی زانست و ئه ده بی بی باوه ری (ئاته بیزم: الالحاد)، چونکه ئه م چیرۆکه گالته جار بیسه کی ته واوی تیدایه به رۆژی دوا بی و به هه شت و دۆزه خ، به بۆچوونی من هۆزانه وان و فه یله سووفی عاره ب (ئه بو عه لای معه ری) سروشی چیرۆکه به نیویانگه که ی خۆی هه ره له م چیرۆکه ی سۆمه ریبه کانه وه وه رگرتوه که نیوی ناوه (رساله الغفران: نامه ی لیبووردن) که تیدایا زۆر به راشکاوی گالته به ئایینه کانه و رۆژی دوا بی ده کات.

هه ره که به رده واما بییه کی ئه م جو ره ئه ده به، نو سه ری ئی تالی (دان تی)، (کۆمیدیا خودا بییه که) ی نو سی و ئه ویش (رساله الغفران) ی وه ک سه رچا وه یه ک به کاره ئی ناوه. له نو سی نی ئه م جو ره ئه ده به دا نا بیته شه هید (ئه مین) ی خۆشمان له یاد بکه یین، که له ئۆردو گای (جه هروم) ی ئیراندا سالی ۱۹۶۴ هه لبه سستی کی دوور و درێژی له م با به ته نووسی وه که تیدایا گالته جار بییه که بۆ رۆژی دوا بی و هه موو نه ته وه کانه به پیغه مبه ره کانیانه وه ده چنه به هه شته وه، ته نها نه ته وه ی کورد و زه رده شت پیغه مبه ره نه بیته ده چنه دۆزه خه وه! ئه وی راستی بیته ئه م هه لبه سته نایا به به داخه وه تا وه کو ئیستا چاپ نه کرا وه و ته نها له سه ر کاسی تیک تۆمار کرا وه. له به راورد کردنی ئه و تیکستانه ی سه ره وه دا بۆ مان ده رده که ویت که چۆن ئه ده بی سۆمه ری بووه ته سه رچا وه و سروش بۆ ئه ده بی پاش خۆیان و تا چ راده یه ک کاربان کردۆته سه ری.

رامباریش وه ک زانست له ولاتی سۆمه ریبه کانه زۆر پیشکه و توو بووه. هه ره پادشایه کی سۆمه ری چه ند راویژ کار یکی خۆی هه بووه. ته خته گله کانی داستانی گله گامی شی به نیویانگ ئه وه مان بۆ ده گپرتته وه که له

ولاتی سۆمه ردا، دوو ئه نجومه ن هه بوون، یه که میان (ئه نجومه نی پیران) و ئه وی تریشیان (ئه نجومه نی جه نگا وه ران) بوون، که ئه مانه له نیو چینه سه ره سه ته کانه هه لبژیر درا ون. ئه م دوو ئه نجومه نه شان به شانی پادشا و راویژ کارانی به شداری رامباری سۆمه ریبه کانیان کردوه و فه رمانی ده ست پیکردنی جه نگ ئه وان داویانه، که ئه وه ده گه به نیت سه ره تا کانی دیوکراسی له سه رده می سۆمه ریبه کانه وه سه ری هه لدا بیته نه ک گریبه کانه، پاشان ئه و دوو ئه نجومه نه شی وه ی په رله مانی کی سه ره تا بی ئه و سه رده مه بوون به پیتی زانستی رامباری ئیستی، که وا ته سه ره تا کانی په رله مان و به پراکتیک کردنی شی هه ر ده گه رپتته وه سه رده می سۆمه ریبه کانه نه ک بۆ (په یانی مه زن - CARTA - MAGNA) ی ئینگلستان له سالی 1215 زدا و پاشان گۆرینی نیوه که ی بۆ په رله مان...! له به رئه وه ده توانین بلتین که سۆمه ریبه کانه خا وه نی سه ره تا کانی زانستی رامباری بوون.

هه ره که له به شه کانی پیشوو دا باس کرا، ئایین رۆلیکی کاریگه ر و ترسناکی له ژبانی مرۆفی کۆندا هه بووه، به تاییه تی له سه رده می سۆمه ریبه کانه. ئه و ته خته گله گانه ی که سۆمه ریبه کانه ده راره ی بیرو را ئایینیبه کانی خۆیان بۆ ئیمه یان به جی هیشته وه، رۆشنا یی ده خه نه سه ر زۆر گری کۆپه ره که په یوه ندیبه یان به میژوو ی دروستبوونی بیرو را و نوو سرا وه ئایینیبه کانی پاش خۆیا نه وه هه یه. ئه گه ر بیته و سه رنجی ئه و ته خته گله گانه بده یین، ده بیین هه مان ئه و چیرۆکه ئایینیانه ی که له کتیه کانی تهورات و قورئان و ئه وانی تر دا هه یه، له ته خته گله سۆمه ریبه کانی شدا تۆمار کرا ون، که ئه وه مان بۆ ده سه لمی نیته ئه و چیرۆکه ئایینیبه کانه زۆر کۆن بن، تا که جیا وازی به ک له نیوان ئه و چیرۆکه نه دا که هه بیته گۆرینی نیوی پاله وانانی ئه و چیرۆکه نه یه! بۆ نمونه چیرۆکی لافا وه که که له ته خته گله گانه کانی سۆمه ردا هه یه و نیوی پاله وانه رزگار که ره که ی مرۆقا یه تی (زیۆسه درا) یه و (نوح) نییه که وه کو له تهورات و قورئاندا ها تووه، دیاره نیوی زیۆسه درا راسته ره چونکه، ئه و تیکسته سۆمه ریبه کانه هه زاران سال له تهورات و قورئان کۆنترن، چیرۆکه کانی ئاده م و حه وا و قابیل و هابیل و شیوه ی له دا یکوونی موسا پیغه مبه ره و رۆژی دوا بی و به هه شت و دۆزه خ

و... زۆریه ئه و چیرۆکانهی تر که له کتیبه ئایینییه کانه، هه ن. پیش ماوه یهکی زۆر سۆمه ریبه کانه له سه ر ته خته گلله کانی خویان تۆماریان کردوه، به لام نیوی پالنه وانی ئه و چیرۆکانه سۆمه ری بوون ئه گینا هه مان مه به ست و واتایان هه یه...؟!

له مه وه ده توانین سه رنجی ئه و ته میژوو ییبه بده یین که له کاتی کدا محمه دی عاره ب قورئانی بۆ (ئه بو جه هل) ی مامی خویندوو ته وه تا وه کو خۆی به ده سه ته وه بدات، به لام ئه و با وه ری پێ نه کردوه و پێی گو توه ئه م شتانه ی تۆ با سی ده که به ت هه موو (أساطیر الاولین) ه، واته ئه فسانه ی پیشینه!.

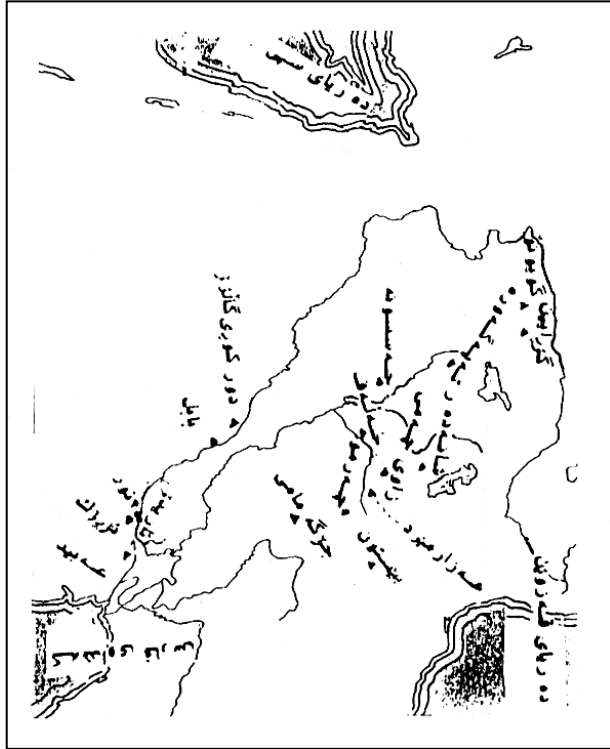
ئایینی سۆمه ریبه کانه به ردی بناغه ی ئایینی سامیبه کانه و فیعه ونه کانه و جوو و فه له و ئه وانی ترن، که ئه وه نده ی تر ئایین و شارستانی پێی سۆمه ریبه کانه مان له لا ده کاته خالی سه ره تای هه موو ئایینه کانی دی...

هه ر ئه م سۆمه ریبه کانه له بواری کشتوکالی و ئاودیری و رستن و چنن و پیشه ده ستیبه کانه و ئه و که ره سه ته شارستانیبه کانه ی که په یوه ندیبه یان به ژبانی رۆژانه یانه وه هه بووه، زۆر تیبیدا پیشکه وتوو بوون، ئه مه جگه له زانسته سه ربازیبه کانه و دروستکردنی جوژه ها چه کی ئه و سه رده مه، که بێگومان ئه وانیش بوونه ته خالی سه ره تا بۆ هه موو ئه و که ره ستانه ی که ئه مپرو ده یانین.

ئه وانه ی که باس کران شاکاره کانی سۆمه ر بوون و نا کریت ده رباره ی هه موو ئه و شتانه بدویم که سۆمه ریبه کانه بۆ ئاسانکردنی ژبانی خویان پیشکه شی مرۆقایه تیبه یان کردوه، چونکه ئه وه زۆری پێ ده ویت و ئه وانه ی که باسیش کرا مشتیک بوون له نمونه ی خه رواری زانست و شارستانی سۆمه ریبه کانه.

هه ر چۆنیک بیت ئیمه ی کورد ده بیت شانازی به وه وه بکه یین که کوردستانه که مان یه که مین نیشتمانی ئه و ره گه زه مه زنه ی میژوو ی مرۆقایه تیبه، که بووه ته یه که مین تیشکی شارستانی و یه که مین خولی به تیبه ی به رپه و په دی شارستانی داوه و بووه ته هو ی ئه و پیشکه وتنه ی که

مرۆف ئیستا پێی گه یشتوو ه. ئه گه ر سۆمه ریبه کانه له میژوو دا نه بووبن، یاخود له میژوو ی مرۆقایه تیبه یان ده ربه یین، زۆر سه تم ده بوو که جیهان و مرۆقمان به م شیوه یه ی ئیستا بدیایه و ئه مه وه ک ئه وه وایه که بناغه ی باله خانه یه کی چه ند نهۆمی ده ربه یین و دباره ئه نجامی ئه و باله خانه یه هه ر رووخان و نه مانه... که واته کوردستانی کۆن به یی گفتوگو و مملانی خاوه نی به رزترین و مه زترین شارستانی بووه له جیهاندا و به و پێیه فه ره نگ و کلتووری ئه و کاته ی کوردستانیش ده وله مه ندرترین فه ره نگ بووه...

1 نه‌خشه‌ی کوردستان و میزوپوتامیا

خۆره‌لاتی نزیك له سه‌ده‌ی بلايستۆسیندا كه له (٦٠٠,٠٠٠) ساڵ له‌مه‌وبه‌ره‌وه ده‌ست پێ ده‌كات. یه‌ك پارچه‌ به‌فر و به‌سته‌له‌ك بووه (٢)، واته جیگای ژيانی زینده‌وه‌ری تیدا ته‌سته‌م بووه. به‌لام به‌ره‌به‌ره و پاش سه‌دان هه‌زار ساڵ ئاووه‌ه‌وای ناوچه‌كه گۆزاوه و فینك بووه چاخى بلايستۆسین تاوه‌كو (٢٠٠,٠٠٠) ساڵ له‌مه‌وبه‌ر به‌رده‌وام بووه، له‌ ماوه‌ی ته‌م چه‌رخه‌دا و له‌ به‌سته‌له‌كستانی بلايستۆسیندا، هه‌ندیک ناوچه‌ی خۆره‌لاتی نزیك به‌تایبه‌تی باشووری کوردستان ته‌شکه‌وت و چه‌په‌ری چیاکانی دالده‌ی مرۆقی کۆن بوون، هه‌ر له‌ چاخى به‌ردینی کۆنه‌وه واته پێش (١٢٠,٠٠٠) ساڵ پێش ئیستی تاوه‌كو کوتایی چاخى بلايستۆسین

به‌شی دووهم

کوردستان لانگه‌ی مرۆف و شارستانییه

خۆره‌لاتی نزیك، یه‌كێكه له‌ هه‌ره‌ گرنگترین ناوچه‌کانی سه‌ر زه‌مین كه‌ خاوه‌نی میژوویه‌کی چروپ و تارا‌ده‌یه‌ك به‌رده‌وام بوویت، ته‌م ناوچه‌یه‌ هه‌ر له‌ به‌ره‌یانی میژووه‌وه هه‌تاوه‌كو ئیستا ره‌وره‌وی شارستانی تیدا پێ وه‌ستان و نه‌پساوه‌ بووه (١)، دیاره‌ ناوچه‌یه‌کی وا كه‌ خاوه‌نی زنجیره‌ی چیاى وه‌ك زاگرووس و توڕۆس بیت، شارستانییه‌كه‌شی ده‌بیت هه‌روه‌كو لووتكه‌ی ته‌و چیا سه‌رکه‌شانه به‌رز و بلند بیت.

خۆره‌لاتی نزیك به‌هوكمی ته‌وه‌ی كه‌ ناوچه‌یه‌کی چیاى و جه‌نگه‌لستان و هه‌وراز و نشیو و فره‌ ته‌شکه‌وته هه‌ر له‌ كۆنی كۆنه‌وه جێ نزرگه‌ی مرۆف بووه، كه‌ له‌ چاخى بلايستۆسینه‌وه ته‌شکه‌وت و دۆله‌کانی ته‌م ناوچه‌یه‌ مرۆقی وه‌خۆی گرتوه‌وه و له‌ مه‌ترسیی لافاو و به‌فر و به‌سته‌له‌ك و چروانه‌وه‌ری ناوچه‌كه‌ پاراستوونی.

باوه‌ر ناكه‌م ته‌نها یه‌كێك له‌ ته‌شکه‌وته‌کانی ته‌م ناوچه‌یه‌ له‌ پاش پشکنین و هه‌لكۆلینی ئارکیۆلۆژی، جێ پێی مرۆقی چاخه‌ كۆنه‌کانی پێوه‌ دیار نه‌بیت، ته‌نانه‌ت هه‌ندیک ناوچه‌ هه‌یه‌ چه‌ندین مادده‌ی ئارکیۆلۆژی به‌شیه‌یه‌کی دیار له‌ سه‌ر رووی زه‌وییه‌كه‌ی به‌رچاو ده‌كه‌ویت!. وه‌كو گۆزه و دیزه و ئامرازی به‌ردین و پارچه‌ فه‌خفوری و چه‌ندین شتی تر، ته‌مه‌ش به‌ئاشکرا له‌ ناوچه‌کانی ده‌شتی هه‌ولێر و گرده‌ ده‌ستكرده‌کانی شاره‌زووردا یاخود (قه‌لایچه‌كاندا) به‌ده‌رده‌كه‌ویت.

هه‌ر له‌به‌ر گرنگیی ته‌م ناوچه‌یه‌شه‌ كه‌ زانایانی ئارکیۆلۆژی و میژوونوسان كه‌ دینه‌ سه‌ر باسی میژووی میزوپوتامیا و باشووری عێراقی كۆن له‌ ته‌شکه‌وت و دۆله‌کانی (کوردستان) وه‌ ده‌ست پێ ده‌كهن، وه‌ك خالێکی سه‌ره‌تا بو‌ میژووی خۆره‌لاتی ناوه‌راست به‌گشتی و ناوچه‌ی میزوپوتامیا و باشووری به‌تایبه‌تی.

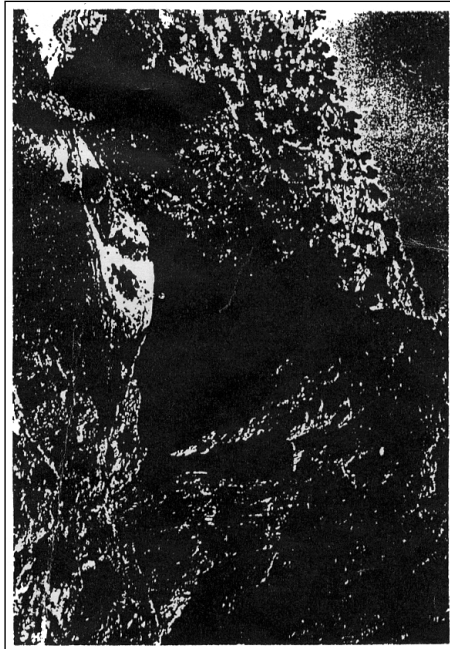
یاخود تا جیگیربوونی مرۆڤ له گونده بهراییه کاندایه بهرتهوه میترووی خۆرهلاتی نزیك وهكو زۆریه ناوچهکانی تر له ئەشکهوت و کونه شاخه کانهوه دهست پێ دهکات.

له ههندیك له ئەشکهوتهکانی ئەم ناوچهیهدا پاشماوه و جێ پێی مرۆڤی چاخی بهردینی کۆنی تیدا دۆزراوهتهوه، که ته مەنی ههندیکیان دهگه پیتتهوه بۆ زیاتر له (۱۲۰,۰۰۰) سال پيش ئیستی بۆ نمونه ناوچهی (بهرده به لهک)، که دهکهو پیتته باکووری خۆرهلاتی چه مچه مال به دووری دوو کیلومه تر، چهن دین ئامرازی ئارکیئۆلۆژی له لایه ن نیرژه به کی ئامریکایی زانکۆی شیکاگۆوه تیدا دۆزراوهتهوه که بریتین له پارچه بهردی راو و ههروهها چهن دین ئیستی به بهردبووی ئازله ئی ئەو سهرده مهی وهک فیل و گا و مه و بز و چهن دانی تر، میترووی ئەم ئامرازانه دهگه پیتتهوه بۆ (۱۰۰,۰۰۰) تا ۶۰,۰۰۰ سال پيش ئیستی (۳).

ههروهها شوپنه واری مرۆڤی چاخی بهردینی کۆن له ههردوو ئەشکهوتی (زه رزی و ههزار میرد) ی نزیك ناوچهی سلیمانی دۆزراوهتهوه که ته مەنیان دهگه پیتتهوه بۆ (۶۰,۰۰۰) سال له مه وه بهر (۴). دیسان ئەشکهوتی (تهنگی پاپدا) له ناوچهی بهختیاری و ئەشکهوتی (گلی سوور) له چیاکانی بیستوندا بۆ هه مان میتروو دهگه پیتتهوه (۵).

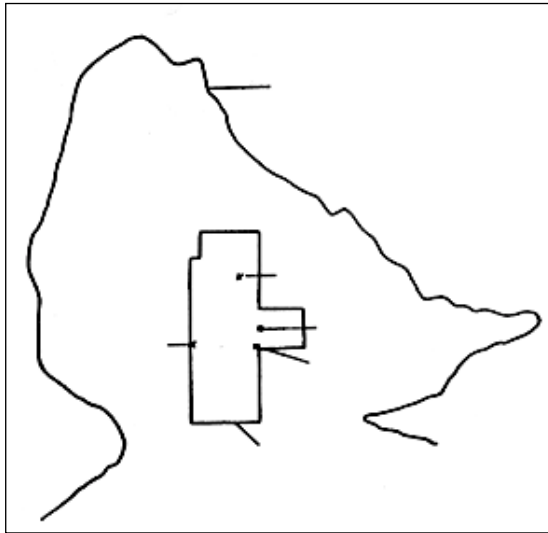
پاشان له ئەشکهوتی به نیویانگی شانهدهدا چهن دین ئیستی مرۆڤی ئەم چه رخه دۆزراوهتهوه که ئەمیش هاوکاته له گه له ئەشکهوتی زه رزی و ههزار میرد و بیستونی نزیك کرماشان و گۆراینی باکووری کوردستان (۶) و ئەشکهوتهکانی دیان و کۆتیک و هاودیان و که یوانیان و ئەشکهوتی تامتامای نزیك ده رباچهی ورمی (۷). ئەشکهوتهکانی بیخا له و سه راندووری نیوان هه ولیر و شه قلاوه ش. هه مان شوپنه واری مرۆڤی کۆنی تیدا دۆزراوهتهوه.

له چاخی بهردینی ناوه راست و نویشدا، هه مان ئەو ناوچه نیویراوانه مرۆڤی کۆنی تیدا نیشته جێ بووه، بۆ نمونه چینی (B) ی ئەشکهوتی شانهدهر که به هۆی (تاقیکردنه وه کانی کاربۆنی تیشکده ر) هوه ته مەنی

2

ئەشکهوتی
شانهدەر

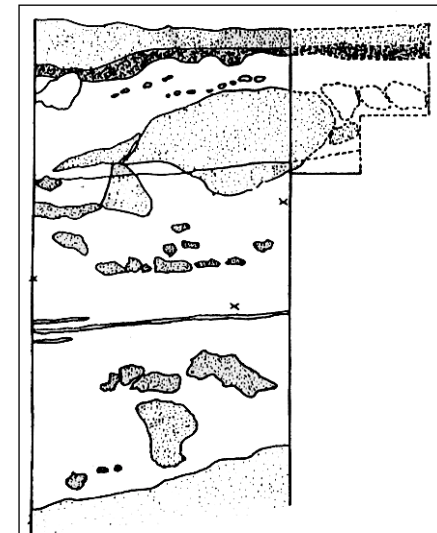
3

هیلکاری
تهختی
زهوی
ئەشکهوتی
شانهدەر

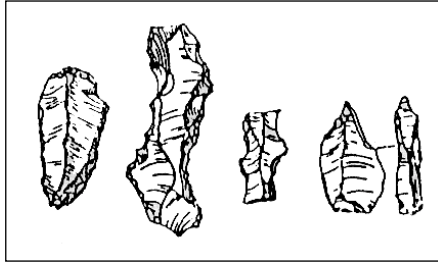
به (۱۰,۰۰۰) سالی پیش زاین دانراوه (۸) کۆنترن مرۆقی شانهدهر که له خوارووترینی چینه کانی ئەم ئەشکه وته دا دۆزراوه ته وه ته مه نی ده گه ریته وه بو زیتتر له (۶۰۰,۰۰۰) سال پیش نیستی.

ئەشکه وتی شانهدهر تاکه ئەشکه وته له خۆره لاتی نزیکدا که کۆنترن مرۆقی نیندهرتالی تیدا دۆزرایته وه (۹). هه رچه نده له یه کییک له ئەشکه وته کانی چیا ی (که رمل) ی فه له ستین. نیسکی ئەم مرۆقی نیاندهرتاله دۆزراوه ته وه، به لام نیسکی ئەم مرۆقه له هی شانهدهر پیشکه وتووتره و ئەمه ئەوه ده گه یه نیت که مرۆقی شانهدهر سه رچاوه و باوکی مرۆقی که رمل بوو بیت و له چیاکانی زاگروسی کوردستانه وه کۆچیان بو فه له ستین کرد بیت.

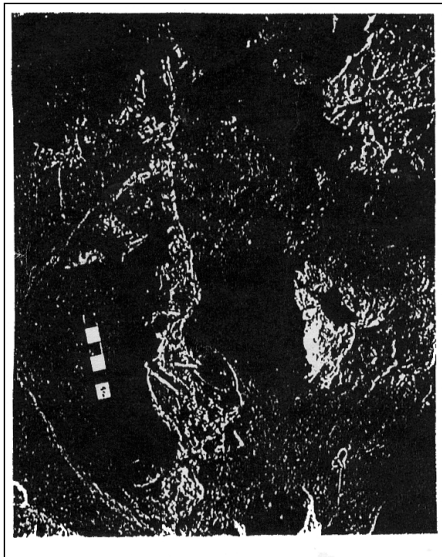
پاش ژیا نی ئەشکه وت و په ناکیتوه کان، مرۆقی کۆن به ره به ره و به کۆمه ل په پیده شتی ئەشکه وته کاندای نیشته جی بوون و له نزیک رووباره کانه وه فیری راوه ماسی بوون و ههروه ها به ره به ره ناژه لیان مالی کردووه، به که م ناژه ل که مرۆف مالیی کرد بیت سه گ بووه، هه ریۆیه که نیسکی سه گ به زۆری له شوینه واره کاندای ده دۆزرایته وه.

4
دریژه برگی
چینه کانی
ئەشکه وتی
شانهدهر

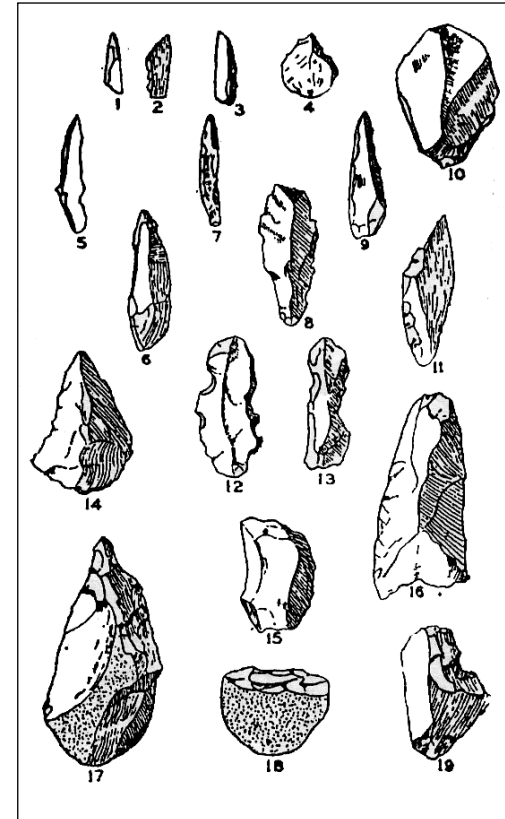

5
چهند ئامپیریکی به ردینی مرۆقی شانهدهر

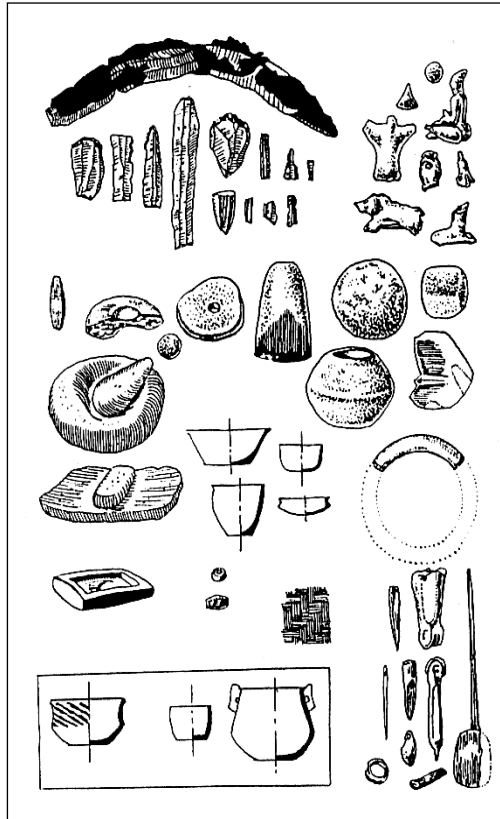
6
نیسکی
مرۆقی
شانهدهر

مرۆقی کۆن له چاخی به ردینی نویدا هه ولی نیشته جی بوونی داوه. بو نمونه له ناوچه کانی (که ریم شار و زاوی چه می) دا (۱۰) له پیش (10,000) سال له مه و به ره وه به یه که مین قۆناغی نیشته جی بوونی کاتی داده نرین، که له هاویندا تیدا ژیا ون و له زستاندا له بهر به فر و باران و سه رما به ره و ئەشکه وته کان گه راونه ته وه (۱۱). به لام گوندی (چه رمسو) که میژووی ده گه ریته وه بو زیتتر له (۶,۷۰۰) سال پ. ز ده توانین به گوندیکی

7 هه ندیك كه رهسته ی كۆنی نه شكه وتی شانده در و بهرده به لک

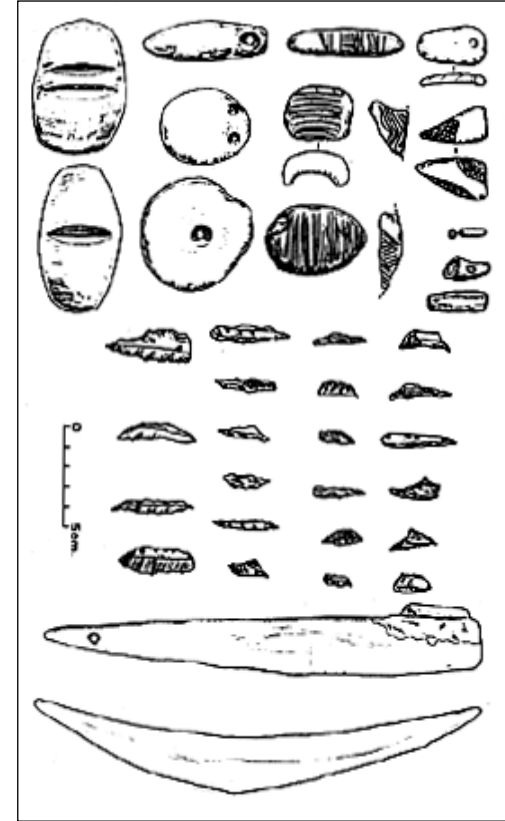
هه می شه یی دابننن كه له بیست و پینج خانوو پینك هاتوو و ههر خانوو یه کیان له چهند ژوو ریکی بچووك دروست كراون، ههروه ها لهم گونده دا بزن و سهگ مالی كراون و خه لکی نه م گونده بیجگه له پهروه دره كرنی تاژهل و راوكردن، كشتوكالیشیان زانیوه و دانه ویله ی وهك گهنم و جو و ههروه ها پاقله ی به خه لووزیوی تیدا دؤزراوه ته وه، جگه له دؤزینه وه ی دهسكه وان بو كوتانی دانه ویله و به ئارد كرنی، تاوه كو بكریت به نان (۱۲). گوندی چه رموو به كو نترین گوند داده نریت كه مرؤقی كۆنی تیدا

8 هه ندیك كه رهسته ی كۆنی گوندی چه رموو

نیشته جی بوو بیت و كشتوكالی تیدا كرابیت، له گوندی چه رموو دا پیشه سازی دهفر و ئامانی گلین زیتر پیشكه وتوو، كه لوپه لی كشتوكال و راو كرنیشیان په ره پیداو ه. جگه له دروست كرنی خودا وه ندی دایك كه بریتین له چهند په یكه ریکی بچووكی ئا فره ت كه بو مه بهستی ئایینی به كار هینراون.

ئه و گاسانه ی كه تا نه م دوا یییانه ش جووتیارانی كورد زهویی په نا چیاكانی پی ده كیلن، سه ره تای دروست بوونی ده گه ریته وه بو گوندی

9 هه ندیك كه رهسته ی كۆنی گوندی زاوی چمی

چهرموو، ئه وهی شایانی باس بیته هه مان جوژی ئه و گاسانه له سه ره مۆره لووله بییه کانی سۆمه ردا بهر چاومان ده که ویت که په یوه نیدی ره سه نایه تی و کشتوکالیی سۆمه رییه کان ده رده خات به کوردستانی کۆن و نیسته وه.

پاشان ژماره ی گونده کان به ره و زۆری بوون چون، تا وای لی هات زیتتر به ره و ده شته کان هاتنه خواره وه و بوونه هۆی دروستبوونی شاری گه وه که له دواییدا لییان ده دویم، وه کو گونده کانی ته په گۆران و ته پی ئاسیاب و کانی ده ره ته په ی خۆره لاتی کوردستان و گوندی گۆبونۆی نزیک دیاره کری باکووری ولات (۱۳).

کوردستان له به ره وهی به درێژایی میژوو و بگره تا وه کو نیسته اش زستانی ته روتووش و به فر و باراناوییه، هه ره له کۆنه وه مرۆقی ئه م ولاته هه ستیکی تاییه تی به رامبه ره خۆر هه بووه، خۆشی ویستوه و په رسته وییه تی و قوریانیی بۆ داوه. چونکه له زستانی ساردا گه رمی کردۆته وه و له رۆژیشدا رووناکیی پی به خشبوه، هه ره بۆیه که نوێژ و کرنووشی به یانیان و ئیواران له کاتی هه له اتن و ناوابوونی خۆردا به کۆنترین نوێژ و نزا داده نریت.

په رستی خۆر به ره به ره له کوردستاندا په ره ی سه ندوه تا به ته وای له ناوچه کانی تردا بلا بووه ته وه و له زۆریه ی شاره کانی باشووری میژو پۆتامیادا په یکه ره و په رستگای تاییه تی بۆ کراوه. هه ره ها مرۆقی کۆنی کوردستان ریژی مردووی زۆر گرتوه و ناشتویه تی، که ئه مه ش له گوندی چه رموودا هه ستی پی ده که یین و مردووه کانیان له ژیر ته ختی ژووره باز نه بییه کانیاندا شار دۆته وه. ئه مه ش به رده وای دا بونه ریتی شان ده رییه کانه که مردووه کانی خۆیانیان به گوله وه له ته ختی ئه شکه وته کانداناشتوه؟! (۱۴).

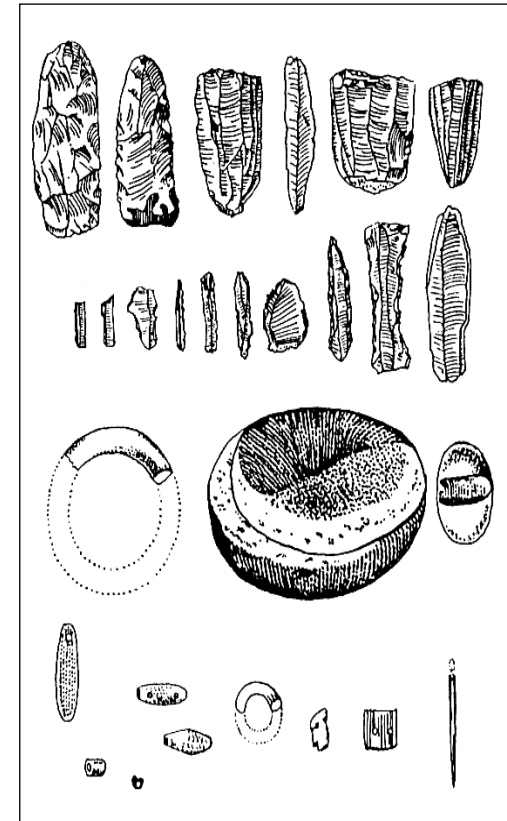
کوردستان له چاو هه موو ناوچه کانی تر تا که ناوچه یه که خاوه نی ئه م هه موو که لپه له شارستانییه بیته و پاشان له لایه ن ناوچه کانی تری دراوسییه وه پیش خراوه و سوودیان له و که ره سته سه ره تاییبیانه وه رگرتوه.

ژیان له ئه شکه وته کاندان و راوکردن و نیسته جی بوون له گونده کاندان و مالی کردنی ئازهل و فیبریونی کشتوکال و دروستکردنی ئامیری راو و ده فر و ئامانی گلین و ئامیره کانی کشتوکال و هه ستی ئایینی و چه ندان شتی تر، له پیش (۸,۰۰۰) سال له مه وه به ره وه هه ره له دروستبوونی مرۆقی شان ده ره وه له کوردستاندا هه بوون، و نه بوونی ئه م که ره سته شارستانییه نه له ناوچه کانی تردا له و میژوو ناوبراوانه دا ئه وه ده گه یه نیته که چۆن دل خویتن به سه ره هه موو ئه ندامانی له شدا دا به ش ده کات، کوردستانییه به و شیویه مرۆق و شارستانییه به سه ره ناوچه کانی تردا دا به ش کردوه. بۆیه ده توانین به بی دوولتی بلین (خۆره لاتی نزیک و به تاییه تی کوردستان

دلی خۆره لاتی نیوه راسته له شارستانیتیدا و لانکهی مرۆقایه تی و شارستانییه).

کوردستان له بهرتهوهی ناوچهیهکی چیا بییه و چیاکانیشی هزاران شهکهوت و کون و که له بهری گرتوته خۆی که له دهیان هزاران سال له مه و بهر وه دالدهی شان ده رییه کانیان داوه، باشتترین و گونجاوترین شوینه و ارستانه له جیهاندا.

تهنها له ههریمی باشووری کوردستاندا بهرهمی نزیکه (۳۳۶۴)

هه ندیک که رهستهی کۆنی گوندی که ریم شار

شوینه واری کۆنی تیدایه (۱۵)، که بیگومان سی هینده و چوار هینده و بگره زیتیری ئەم ژماره یهش شوینه واری تری تیدایه که هیشتا دهستنیشان نه کراوه؟!... ئەوهی شایانی باس بیت که له (۳۳۶۴) شوینه واره باوهرناکهم تهنها (۶۴) جیگه ی پشکنین و هه لکۆلینی ئارکیۆلۆژیی تیدا کرابیت، چ جای ته واری هه موو ئەو ناوچانه به شیهوهیهکی ئە کادیمیانه پیشکنین، ده بیت چ هه رایه کی میژووی دروست بیت و ناخۆ ده بیت ئیمه خاوهنی چیی تر بین؟! هیشتا پیمان نه زانیوه. مامۆستا (تهها باقر) هه ر له خۆبه وه نه یگوتوه که ئە گه ر بیت و پشکنین و هه لکۆلینی ته واره چیا و ئە شه که وته کانی کوردستاندا بکریت هیچ دوور نییه مرۆقی تری له چه شنی جاوه و په کینی تیدا بدۆزیتته وه.

که واته دهسته واره ی «لانکه ی مرۆقایه تی و شارستانی» پر به پیستی کوردستان و ناوچه ی خۆره لاتی نزیکه.

بۆ زیتیر تیگه یشتنی ئەو بهر واره و شوینه واره ی کوردستان، پروانه ئەم لیسته یه (۱۶):

لیسته ی بهر واره و شوینه کۆنه کانی کوردستان

بش زاین	نتوی جهرخ	شوینه واره
600,000	چاخی بهردینی هه ره کۆن	بهرده بدلهک
120,000 تا 600,000	چاخی بهردینی کۆنی نیوه راست	هه زار میتره (چینی D) شانه دهر
35,000	چاخی بهردینی کۆن	شانه دهر (C)، زهرزی پالی گه و ره
10,000	چاخی بهردینی نیوه راست	شانه دهر (B)، که ریم شار مه لفه عات
7,000	چاخی بهردینی نوئ	چه رموو، چه سسونه

په راویزه کانی به شی دووهم

- (۱) چهند جارتیکی کهم شارستانی لهه ناوچه یه دا پساوه، ئه ویش پاش کۆچکردنی ههر رهگه زتیکی کۆچهر بۆ ئهه ناوچه یه، بۆ نمونه هاتنی عاره به موسلمانانه کان و پاش ئه وانیش مه گۆلیبه کان ره وره وهی شارستانی لهه ناوچه یه دا بۆ ماوه یه که وهستانه.
- (۲) پروانه لاپه ره ۹، فوئاد حه مه خورشید، العصر الجلیدی البلايستوسینی فی کردستان، بغداد، ۱۹۸۶.
- (۳) ب. لا. ۵۰-۴۹، العراق فی التاريخ، أعداد نخبة من أساتذة التاريخ، بغداد، ۱۹۸۳.
- (۴) ب. لا. ۲۶، د. هاري ساكنز، عظمة بابل، موصل، ۱۹۷۹.
- (۵) ب. لا. ۵۴، د. جمال رهشید ئه حمه د، گۆقاری رۆشنیبری نوئ، ژماره، ۱۱۱.
- (۶) ب. لا. ۷۴، جۆرج رۆ، العراق القديم، بغداد، ۱۹۸۴.
- (۷) ب. لا. ۳۹، د. سامی سعید احمد، رضا جواد الهاشمی- تاریخ الشرق الأدنى القديم، بلا تاریخ.
- (۸) ب. لا. ۷۵ جۆرج رۆ، سه رجاوهی پیشوو.
- (9) P. 73 - Prof. Dr. Göran Burenhult - De eerste mensen - Hoogleraar Archeologie - Universiteit van Stokholm, Sweden- Printed in Hong Kong - 1994.
- (10) P. 14 - Samuel Noah Kramer - De bakermat der beschaving - N. V. Het Parool - Amsterdam - 1968.
- (۱۱) ب. لا. ۱۸۸، د. طه باقر، مقدمة فی تاریخ الحضارات القديمة، الجزء الأول، الطبعة الثانية، بغداد، 1986.
- (12) P. 10 - Dr. M. V. Seton - Willams - BABYLON. Kunstschaten uit Mesopotamië - Vertaling: Stichting Tekstverzorging, Amsterdam - Printed in Japan - 1981.
- هه ره وها پروانه لا. 14، س. پ، KRAMER.
- (13) P. 10 - Dr. M. V. Seton - Williams.
- (14) P. 73 - Prof. Dr. Göran Burenhult.
- (۱۵) ئهه سه ره ژمیریبه خۆم له کتیبی (المواقع الأثرية فی العراق) دا، مدیریه الآثار العامة، بغداد، ۱۹۷۰، کردوو مه.
- (۱۶) ب. س. پ. لا. ۶۶۴، جۆرج رۆ.

به اشی سییه م

گواسته وهی شارستانی

له کوردستانه وه بۆ باشووری میزوپوتامیا

هه ره وه که له پیشه وه باس کرا، که چیاکانی زاگروس هه ره له کۆنه وه شانده ریبه کانی تیدا ژیاوه و ئه مانیش به پیتی هۆش و توانا و بارودۆخی ئه وه سه ره ده مه ی خۆیان هه ولئێ دروستکردنی شارستانیتییان داوه. ئه مه هه ش به هۆی ئه وه به لگه مادیهی ئارکیۆلۆژیانه وه بۆمان ده ره ده که ویت که له ئه شکهوت و ناوچه کانی وه که به ره ده به لگه و هه زارمیترد و بیستون و شانده ره و گۆرایینه وه به ده ستان گه یشتوو.

شانده ریبه کان به گونده کانی زاوی چه می و چه ره مووه وه نه وه ستان، هه ره وه کۆچۆن له ئه شکهوته کانی شانده ره و زهرزی و هه زارمیترد و سه دانی تریشدا هاتنه ده ره وه.

له پاش ته کنیک کردنی کشتوکال به شیوه یه کی له وسا پیشکه وتوو تر و پیشکه وتنیان له شیوازی ژیان و کاروباری رۆژانه یاندا، ئه مه جاره هه ندیکیان به یه که جاری چیاکانیان به جی هیشته و به ره وه ده شته کانی هه ولیر و موسل و رووباری سیروان خشان.

له پیش ئه وهی که سۆمه ریبه کان و سامیهی کان له باشووری ولانی میزوپوتامیا دا نیشته جی بن، چهند نه ته وه یه کی تر له وه ناوچه نه دا ژیاون که زۆریه ی نیوی شاره میژوو ریبه کان و ته نانه ت نیوی هه ردوو رووباری دیجله و فوراتیش ده گه رپته وه بۆ ئه وه ته وانه، چونکه نیوی ئه وه رووبارانه نه سۆمه رین و نه سامین، به لگه ده گه رپته وه بۆ ئه وه ته وانه ی که له ده شتی لیته ییدا پیش سۆمه ریبه کان واته له نیوان هه زاره ی شه ه و پینجی پیش زاییندا نیشته جی بوون. زانای ئارکیۆلۆژی (لاندرز بیترکه ر) یه که م که س بوو که ده رباره ی ئه وه ته وانه لیکنۆلینه وه ی کردوو وه و نیوی (فوراتییه

سه ره تایبیه کان) ی لئی ناون، ئەو هی شایانی باس بێت ئەم فوراتییه کۆنانه به پیتی رای مامۆستا (گیلپ) له سۆمه رییه کان زیتیر شارستانییه که بیان ره سه نتر بووه. زۆر له وشه کانی زمانی ئەم فوراتییه سه ره تایبیه کانه په ریونه ته نیتو زمانی سۆمه رییه کانه وه که ره سه نی ئەو وشانه هی فوراتییه سه ره تایبیه کانن، له وانه:

ئنگار	ENGAR	جووتیار
ئاپن	APN	گاسن
نمبار	NIMBAR	دار خورما
دهمگار	DAMGAR	بازرگان
سمه گ	SIMUG	ئاسنگەر

له ئەنجامی خۆتندنه وهی ئەو وشانه دا هه ست به نامۆبیه کی ئەوتۆ له گه ل به رامبه ره کانیا نندا له زمانی کوردیدا ناکه یین. ههروه ها چه ندین نیتو شاره کانی ده شتی لیته یی که له زمانی سۆمه رییدا هه بوون له راستیدا سۆمه ری نین و ره سه نیان ده گه ریته وه بۆ زمانی فوراتییه سه ره تایبیه کان، له وانه:

ئاریدۆ	ERIDU	(ئهبو شه هره یین) ی ئیستا
ئور	URIM	
ئۆرۆک	URUK	
لارسام	LARSAM	لارسه
گرسۆ	GIRSU	
له گاشۆ	LAGASHU	
نینا	NINA	
شروپاک	SHURUPAK	

ئهمانه و چه ندین زاراوه و نیتو شار و گوندی تریش، بۆ نمونه هه ردوو نیتو دیجله (ئیدیگنا - IDIGNA) و فورات (بورانون - BU-RANUN) یش بۆ ئەم فوراتییه سه ره تایبیه کانه ده گه ریته وه^(۱). وشه ی بورانون که فوراتییه سه ره تایبیه کان به رووباری فوراتیان گوتوه، زۆر له

وشه ی (بۆران) ی کوردیه وه نزیکه، دیاره رووباری فورات زستانان به هۆی به فر بارانی زۆروه له ئاستی ئاسایی خۆی بهرز ده بێته و لافاوی تیدا هه لده ستیت، له کورده واری خۆشماندا باو بۆران هه ر بۆ ئەو مه به سه به کار دێت، جا وشه ی بۆرانۆنی فوراتییه سه ره تایبیه کان و بۆرانی کوردی هه ره که و اتا ده به خشن که پیم وایه ره سه نیان ده گه ریته وه بۆ زمانی کوردستانییه کۆنه کان. ئەم به لگه زمانه وانیه زیتیر کوردستانی بوونی فوراتییه سه ره تایبیه کاتمان بۆ ده رده خات. نیتو ئەو شارانه و سه دانی تریش که نیتویران له پیتش سۆمه رییه کانه نیشته جیتی ده شتی لیته یی بوون به ماوه یه کی دوور، ده رباره ی ره سه نی ئەم فوراتییه کۆنانه و یه که مین نیشتمانیان که کۆچیان لیتو ی کرد بێت، له چیاکانی زاگرو س و کوردستان به ولاره هیه چ ناوچه یه کی تر نیسه، چونکه ئاشکرایه چیاکانی زاگرو س له هه موو ناوچه یه کی تر نزیکتره بۆ ده شتی لیته یی له باشووری میزۆپۆتامیا، جگه له وهی که شارستانییه تی ئەم فوراتییه سه ره تایبیه کانه تارا ده یه که شارستانییه کی پیتشکه وتوو بووه. ئەگه ر بیتو نیشتمانی یه که مینیان خاوه ن شارستانییه کی پیتشکه وتوو نه بوو بێت هه رگیز نه یان ده توانی له و ناوچه ته ختانییه دا گوزه ران بکه ن و ئەو هه موو شاره بنیاد بنین؟!

مامۆستایان (جین بۆترو و ئیلینا کاشن و جین فیترکوته ر) له کتیه به هاوبه شه که ی خۆیاندا (خۆره لاتی نزیک و شارستانییه کۆنه کان) ده رباره ی ئەم فوراتییه سه ره تایبیه کانه ده لێن: (هه ندیک به لگه ی یه که مین نیشتمانی ئەم نه ته وانه مان لایه و پاشه رۆکه مادیه کانیا ن ئامازه بۆ ئەو ده کات که په یوه ندی رۆشنییریان له گه ل ولاتی ئیلامدا هه بوو بێت، هه ره ها له لایه کی تره وه ئەم نه ته وانه به چینه کانی گردی خه له فی باکووری میزۆپۆتامیا شدا په یوه ندی یان هه یه^(۲). به هه ر حال ئیلام بێت یان گردی خه له ف هه ردووکیان دوو ناوچه ی چیاکانی زاگرو سی کوردستانن.

ئهم فوراتییه سه ره تایبیه کانه کشتوکال و ئاودیریان زانیوه. بێگومان ئەگه ر له وه به ر باپی ره گه وره یان به هۆی بارانه وه کشتوکالی نه کرد بێت ئەسته مه یه که سه ر فیتری کشتوکال بوو بێت به ریگه ی ئاودیری! چونکه له

ناوچهی دهشتی لیته ییدا ریژهی ئەو بارانەیی که سالانە تییدا دەباریت بە که لکی کشتوکال نایەت و هیچ دانەوێڵە یهکی وا ناهینیتە بەرهم که بتوان گوزەرانێ پی بکن. لە راستیدا ئەم فوراتییه سەرەتایییانە کشتوکالی ئاودیریش هەر لە کوردستانییه کۆنەکانەوه فێربوون.

هەلکۆلینەکانی ناوچهی جوگه مامی، لەلایەن زانایان (دیشید و جوان ئۆتیس) ههوه ئەوهی دەرخستوه که هەندیک دانەوێڵە لەم ناوچه ییدا بە شیبوهی ئاودیری گه شەیی کردوه نەک پشت بەستن بە باران، جگه له مه هەندیک کەنال و ئاوه پۆگەیی بچووکیان لە دەروریهی هەمان ناوچه دا دۆزبووه تەوه که تەمەنیان دەرگه پیتەوه بۆ پیش نیشته جی بوونی مرۆف له دهشتی لیته ییدا، ئەم کەنال و ئاوه پۆگانه ئەوه دەسهلمینیت که کشتوکال چ بە باران و چ بە ئاودیری لە ناوچهکانی کوردستانی کۆندا سەری هەلداوه، تەنها ئەوهیه که کشتوکالی ئاودیری لەلایەن فوراتییه سەرەتایییه کان و پاشان لەلایەن سۆمه ریییه کانهوه زیتەر پیت خراوه بەهۆی نەبوونی بارانی پیتوست بۆ روانی کشتوکال لە ناوچهکانیاندا (۳).

بەلام لە هه مووی گرنگتر ئەو که رهسته ئارکیۆلۆژیانه یه که له ناوچه نیشته نییهکانی ئەم نەتەوانە دا دۆزراوه تەوه، ئەوی شایانی باس بیت هه چ که رهسته یهک له ناوچهکانی زاوی چه می و چه رموو و جوگه مامیدا دۆزرا بیتەوه له ناوچهکانی ئەم فوراتییه سەرەتایییانە شدا دۆزراوه تەوه، بەلام بە شیبوهی کی پیشکه وتووتر. دیاره پاش کۆچکردنیان لە کوردستانه وه بۆ ئەم ناوچه پەرەیان بە که رهستهکانی ژیان داوه، بۆ نمونه ئەو دفر و ئامان و گلینە و فەخفوریانەیی له ناوچهکانی وهک ئاریدۆ و ئور و چەندان شاری تر دا دۆزراوه تەوه له چه شنی فەخفورییهکانی زاوی چه می و چه رموو و ناوچهکانی تری کوردستانه بەلام بە شیبوهی کی پیشکه وتووتر و نویتەر واته تەمەنیان لە فەخفورییهکانی چه رموو و جوگه مامی کورتتره.

بەلام گرنگترین بەلگه ی ماددی که به تەواوه تی دەیسەلمینیت که ئەم فوراتییه کۆنانە له چیاکانی کوردستانه وه کۆچیان کردبیت، ئەوهیه که ئایینی ئەم فوراتییه کۆنانە و ئایینی چیاکانی زاگروسی کوردستان یهک

11

چه ند
په یکه ریکی
خوداوه ندی
دایک

ئایین بوون، بەلگه ش بۆ ئەمه په یکه ری ئەو خوداوه ندە دایکانه یه که له ناوچهکانی فوراتییه کۆنەکاندا دۆزراوه تەوه بەلام بە شیبوهی کی پیشکه وتووتر و هونەری تر. ئەم په یکه رانه که بۆ چه ند مه به ستیکی ئایینی به کارهینراون، بەرده وامیبی ئەو خوداوه ندە دایکانه یه که له گوندهکانی زاوی چه می و چه رموو کوردستاندا دۆزراوه تەوه. جیاوازی نیوان ئەم په یکه رانه تەنها ئەوهیه که ئەوانه ی چیاکانی کوردستان تەمەنیان کۆنتره و هیچی تر.

ئەوهی ئاشکرا یه که ههستی ئایینی ههروه کوله دوا ییدا زیتەر له سەری ده دویم. جیگایه کی تاییه تی له ژبانی مرۆفی ئەوکاته دا هه بووه، له په کچوونی ئەم په یکه رۆکانه که له کاروباری په رستگاکان و مه بهستی ئایینیدا به کارهینراون ئەوه دهسهلمینیت که په یوه ندییه کی گیانی و پتهو له نیوان نەتەوهکانی چه رموو و ناوچهکانی تری کوردستان و فوراته

کۆنه کاندا هه بوو بیت و له وێوه به رهو ناوچهی سهوزی رووباری فورات کۆچیان کردییت.

ههروهها په رستنی خۆر له لایه نهم فوراتییه سه ره تاییهیانه وه، به لگه یه کی تری گرنه گه بۆ سه لماندنی ره سه نی نهم نه ته وانه. ههروه که له پیتشه وه باس کرا که (خۆر) هه ره له به ره به یانی میژو وه له لایه نمرۆقی شانه ده ره و کوردستانییه کۆنه کانه وه په رسترا وه و پاشان له گونده کانی تری کوردستاندا په رستگای تاییه تی بۆ دروست کرا وه. په رستنی خۆر له لایه نهم فوراتییه کۆنانه وه به رده و امیه که بۆ تاییهی باب و با پیریان که پیتشه چه ندین هه زار سال له چیاکانی کوردستاندا په رستوویانه وه هه ره چه نده نهم فوراتییه کۆنانه به هۆی تاراده یه که گه رمیهی ناوچهی سهوزی فوراته وه پیتو یستییه کی نه و تۆبان به خۆر نه بو وه، به لام وه که خو و پیتو گرتنی که و دابونه ریتیکی باب و با پیریان خۆریان له خودا وهندی خۆیاندا به رجه سته کردو وه و په رستوویانه.

له به ره وهی شارستانی له ناوچه کانی چیاکانی کوردستاندا و له سه رده می زاوی چه می و چه رموو و چه ندان گوندی تردا و ههروه ها له ناوچه کانی فوراته سه ره تاییه کاندا له پیتشه سه ده میژووییه کاندا بو وه، واته پیتشه نه وهی سۆمه رییه کان نووسینه میخی دابهیتن، ناتوان ریت لیکۆلینه وه یه کی زمانه وانی ده رباره ی مرۆقی چه رموو و فوراتییه سه ره تاییه کان بکرتیت. چونکه زمانه کانیان تا ئیستا له بازنه ی نهیتیه کاندان و ته نها چه ند زاراه یه کی فوراتییه کۆنه کان نه بیت که په ربونه ته نیو زمانه سۆمه ری و سامیهی کانه وه هیچی تر به ده ست زانا ئارکیۆلۆژییه کان نه گه یشتو وه. به لام به لگه ی ماددی ئارکیۆلۆژی وه که ره سته ی شارستانی نه وه سه رده مه به گرنه گرتن سه رچا وهی میژووی دابه نریت بۆ لیکۆلینه وه له سه ر ژبان و شارستانی نه وه نه ته وه کۆنانه، له به ره وه به پیتی له یه که چوونی نه وه که ره سته ئارکیۆلۆژیانه ی نیوان مرۆقی چیاکانی کوردستان و نه وه ته وانه ی که به ما وه یه کی کاتی له دوای نه وان له ده سته لیته یی باشووری میژو پۆتامیادا ژیا ون و به تاییه تی په یکه ره کانی

خودا وهندی دایک که په یوه ندیه کی گیایی نیوان نه وه ته وانه ده سه لمیتیت و به یه که وه گرتیان ده دات، ده توانین بلیتین: نه وه ته وانه ی که پیتشه سۆمه رییه کان له و ناوچه کانه ژیا ون خا وه ن شارستانی بو ون و به فوراتییه سه ره تاییه کان نیوان ده رکردو وه، هه ره نه و شانه ده رییه کان که به ره به ره بۆ نه و ناوچه کانه کۆچیان کردو وه و بیکگومان نزیکیهی هه ردوو نهم ناوچه کانه له یه که وه زیتراستی نهم رایه ده سه لمیتیت.

گواسته وهی شارستانی له ناوچه کانی کوردستانه وه بۆ میژو پۆتامیا و ناوچه کانی باشووری، بۆته راستیه کی به لگه نه و یست و له لایه ن زۆریه ی زۆری زانیانی ئارکیۆلۆژی و میژو ونووسانی بیکگانه وه دانی پیدانرا وه، له وانه پرۆفیسۆر هاری ساکر: سه رۆکی به شی زمانه سامیهی کان له زانکۆی کاردیفی بریتانی و زانی ئارکیۆلۆژی د. جورج رۆ و مامۆستا مالوان و ههروه ها زانیان جین پۆترۆ و ئوسوئاد زارد و ئاده م نکنشیا یان و سه دان زانا و میژو ونووسی نه وروپی تر و ههروه ها کۆمه له ی زانیانی ئارکیۆلۆژی سۆقیته ی و نه مه جگه له میژو ونووسه عه ره به کان که له سه رو وه موویانه وه مامۆستا ته ها باقر باوه رپکی ته وای به گواسته وهی شارستانی له کوردستانه وه بۆ باشووری میژو پۆتامیا هه یه.

په راویزه کانی به شی سییه م:

- (۱) ب. س. پ. لا ۷۷ و ۷۸، ته ها باقر.
- (۲) ب. لا. ۴۶، جین پۆترۆ، الشرق الأذنی والحضارات المبكرة، موصل، ۱۹۸۶.
- (۳) ب. لا. ۱۲۳، دیشید و جوان ئوتیس، نشوء الحضارة بغداد، ۱۹۸۸.

جیۆلۆجییه‌کان وای بۆ ده‌چن که ئەو که نارانه‌ی که له ناوچه‌کانی سه‌نگه‌سه‌ر و به‌له‌د و سامه‌پادا دۆزراونه‌ته‌وه، که ناری که نداوه‌که نییه، به‌لکو بریتییییه له رێره‌وه کۆنه‌کانی رووباری دیجله.

هه‌رچۆنیک بێت تیۆرییه‌که‌ی دی مۆرگان ناتوانریت به‌ته‌واوه‌تی به‌درۆ به‌خزیتیه‌وه چونکه چه‌ن‌دین به‌لگه‌ی ماددی و زانستی پشت‌گیریی ده‌کات، له‌وانه:

۱- رێژه‌ی ئەو قور و لیته‌یه‌ی که سالانه هه‌ردوو رووباری دیجله و فورات له چیاکانی کوردستانه‌وه ده‌یه‌یتیت به (۱۰) بلیۆن تۆن داده‌نریت، ئەم رێژه‌یه پێنج ئەه‌ه‌ه‌ه‌ی ئەو قور و لیته‌یه‌یه که رووباری نیل له ماوه‌ی یه‌ک سالدا ده‌یه‌یتیت. ئەوه‌ی شایانی باس بێت ته‌مه‌نی هه‌ردوو رووباری دیجله و فورات ملیۆنه‌ها ساله، و ابزانه‌م ئەم ته‌مه‌نه ماوه‌یه‌کی باشه بۆ پرپوونه‌وه‌ی ده‌ریای تیشسی جیۆلۆجی. باشه ئەگه‌ر ده‌شتی لیته‌یی ئیستا، کاتی خۆی ده‌ریا نه‌بووبیت! ئەو هه‌موو قور و لیته‌یه چیی به‌سه‌ر هات؟!...

۲- بوونی رێژه‌یه‌ک له په‌ترۆلی زۆر له ناوچه‌که‌دا ئەوه ده‌سه‌لمینیت که کاتی خۆی ئەم ناوچانه ده‌ریابوون و چه‌نده‌ها گیانه‌وه‌ری مه‌زنی ئاویی داینه‌سۆر ئاسای تیدا ژیاوه و زستانان بوون به‌ژێر قور و لیته‌ی هه‌ردوو رووباره‌که‌وه و له ئەنجامی په‌ستان و گه‌رمایییه‌کی زۆردا بوونه‌ته په‌ترۆل. لیکۆلینه‌وه جیۆلۆجییه‌کانی ئەم سه‌رده‌مه سه‌لماندووینه که په‌ترۆل له ئەنجامی په‌ستان و گه‌رمایی زه‌وییه‌وه په‌یدا ده‌بیت، که ده‌یخاته سه‌ر ئەو گیاندار و دار و دره‌ختانه‌ی که به‌هۆی گۆرانه سروشتییه‌کانه‌وه ده‌که‌ونه ژێر زه‌وی. دیاره هیچ به‌لگه‌یه‌کی جیۆلۆجییه‌ی ئەوتۆش به‌ده‌سته‌وه نییه که ناوچه‌ی ده‌شتی لیته‌یی له کۆندا جه‌نگه‌لستان بووبیت، هه‌روه‌کو جه‌نگه‌لستانه کۆنه‌کانی ناوچه‌ی باکوژی ئازربایجان، که بوونه‌ته هۆی دروستبوونی په‌ترۆلیکی بێ ژمار له ناوچانه‌دا.

که‌واته ئەو په‌ترۆله زۆره‌ی که له ناوچه‌ی ده‌شته لیته‌یییه‌کانی باشووری

به‌شی چواره‌م

باشووری میزۆپۆتامیا تا چاهه میژووویییه‌کان

چیاکانی ولاتی میزۆپۆتامیا و باکووری، به‌شێکن له زنجیره چیاکانی زاگروسی کوردستان، ئەم زنجیره چیاخانه هه‌ر له سه‌ره‌تای چاهه جیۆلۆجییه کۆنه‌کانه‌وه دروست بوون. له باشووری میزۆپۆتامیادا، واته له خوار زنجیره چیاخانه‌یه‌وه که ئەمیش به‌شێکی زنجیره چیاخانه زاگروسی، بریتیییه له ده‌شتی‌کی گه‌وره‌ی پان و به‌رین که درێژاییه‌که‌ی زیتەر له (۶۵۰) کیلۆمه‌تر ده‌بیت و به‌ده‌شتی لیته‌یی به‌نیویانگه. زانا جیۆلۆجییه‌کان ده‌لێن که ئەم ناوچه‌یه پێش (۶۰) ملیۆن سال یه‌که‌پارچه ئاوه‌وه که به‌نیوی ده‌ریای جیۆلۆجی (تیشس - TETHYS) نیوی ده‌رکردوه^(۱).

باکووری ئەم ده‌ریا جیۆلۆجییه بریتی بووه له چیاکانی کوردستان. کۆنترین که‌ناری ئەم ده‌ریایه که له‌لایه‌ن زانایانی جیۆلۆجییه‌وه دۆزرا‌بیته‌وه که‌ناره‌کانی ناوچه‌ی سه‌نگه‌سه‌ری نزیک شاری سلیمانیه، پاشان ئەم ده‌ریایه به‌ره‌به‌ره پاش چه‌ن‌دین ملیۆن سال به‌هۆی ئەو قور و لیته‌یه‌ی که هه‌ردوو رووباری دیجله و فورات و لکه‌کانیان له کاتی لافاودا هیناویانه، ده‌شتی لیته‌یی دروست بووه که میژووی ئەم ده‌شته لیته‌یییه ده‌گه‌رێته‌وه بۆ سه‌ده‌ی بلاستۆسین. پاشان که‌ناری ئەم ده‌ریایه زیتەر به‌ره‌وه خوار چووه، هه‌تا ناوچه‌کانی (به‌له‌د و سامه‌پا) که له‌ویش که‌ناره‌کانی دۆزراوه‌ته‌وه^(۲).

ئەو رایانه‌ی که له‌پێشه‌وه باس کران کورته‌ی تیۆرییه‌که‌ی زانای ئارکیۆلۆژی به‌نیویانگ (دی مۆرگان)ه. له‌پاش سالی ۱۹۵۰وه ئەم تیۆرییه‌ی دی مۆرگان که‌وته به‌ر ره‌خنه‌ی زانا جیۆلۆجییه‌کان، له‌وانه (لیز و فالکۆن و رایت) که ئەمان له‌و بره‌وايه‌دا بوون که که‌ناری که‌نداوه‌که به‌و شێوه‌یه‌ی وا دوور نه‌که‌وتۆته‌وه، به‌لکو هه‌ر له‌ ده‌وره‌یه‌ی ئەو ناوچانه‌ی که‌ناره‌کانی ئیستايدا بووه، به‌لام تاوه‌کو ئیستا به‌ته‌واوه‌تی ساغ نه‌بووه‌ته‌وه ئایا کام تیۆرییه‌یان به‌ته‌واوه‌تی راسته. چونکه زانا

میزۆ پۆتامیادا ههیه له ئەنجامی گیانه وهره مهز نه کانی ده ریای تیشسی جیۆلۆجییه وه دروست بووه.

۳- بوونی ئەو هه موو هۆر و زه لکاوانه ی ده شتی لیته بی زیتیر راستیی تییۆرییه که ی دی مۆرگان ده سه لمیته یته. وه کو هۆری هه ماری و حویزه و چه ندانی تر، ئەوه ده گه یه نیت که ئەم ناوچانه کاتی خۆی هه مووی ئاو بوون و ئەم زه لکاوانه ش پاشماوه ی ئەو ده ریا جیۆلۆجییه ن که تا وه کو ئیستی پر نه بوونه ته وه.

۴- دووری ئەو که نارانه ی که دۆزراونه ته وه به تاییه تی که ناری سه نگه سه ر له رپه وه ی ئیستیای رووباری دیجله وه که سه دان کیلۆمه تر لیوه ی دووره، رای ئەو زانا جیۆلۆجییه یانه بی هیز ده کات که ره خنه ی له تییۆرییه که ی دی مۆرگان ده گرن.

۵- نه دۆزراونه ی هه یج که ره سه ته یه کی شارستانی که هاوکات بیت له گه ل ئەشکهوت و ناوچه کانی تری کوردستاندا، زیتیر رایه که ی دی مۆرگان پته وتر ده کات و ئەوه ده سه لمیته یته که ناوچه که کاتی خۆی ئاو بوو بیت. ته نانه ت ئیسه کی گیاندارتیکی کتوبشی لی نه دۆزراوه ته وه که ته مه نی بگه رپته وه بو چاخه جیۆلۆجییه کۆنه کان. له م باره یه وه پروفیسۆر هاری ساکر ده لیت: هه یج به لگه یه کی ئەوتۆ به ده سه ته وه نییه که له چاخ به ردینی کۆن و نویدا مرۆقی کۆن نیشته جیی ده شتی لیته بی بوو بیت، به لام ئەو ته نها پارچه یه ی که ده گه رپته وه بو چاخ به ردینی کۆن که له ناوچه ی هه وزی ده ریاچه کۆنه که ی نزیک که ره یه لاه دۆزراوه ته وه، به هۆی لافاوی ئاوی فوراته وه له چاخ به ردینی کۆندا گوێزراوه ته وه بو ئەو ده ریاچه یه و مرۆقی کۆن له چاخه به ردینه کاندای له م ناوچه یه دا ته نها له ئەشکهوته کانی باکووری ده شتی لیته ییدا - واته کوردستان - ژیاوه (۳).

۶- تییۆریکی جیۆلۆجی تر ده رباره ی ئەم که نداوه هه یه که ده لیت، له کۆندا هه ردوو رووباری دیجله و فورات به یه که وه نه رپژاونه ته نیو که نداوه که وه، هه ره که چۆن ئیستی ئەم دوو رووباره به هۆی (شهت

ئه لعه ره ب)ه وه له قورنه به یه که وه ده رپژینه ناوی. ئەمه ئەوه ده گه یه نیت که کاتی خۆی که ناری که نداوه که که وتوه ته باکووری قورنه وه، ئەم تییۆرییه زیتیر راستیی تییۆرییه که ی دی مۆرگان ده سه لمیته یته.

۷- هه ره وه له لیستی پادشا سۆمه رییه کاندای ئەوه هاتوه که که ناری ده ریاکه لاپالی چیاکان بووه، که ئەم چیا یانه ش هه ر ده بیت زاگروسی کوردستان بیت (۴).

ده رباره ی دروستبوونی ده شتی لیته بی ئیسه له به رده م ئەو دوو تییۆرییه داین، تییۆری (دی مۆرگان) و تییۆری (لیز و هاوبیرانی). به پیتی تییۆری دی مۆرگان ناوچه که کاتی خۆی ده ریا بووه، له ئەنجامی قور و لیته ی هه ردوو رووباره که وه ورده ورده که ناری ده ریاکه به ره و خوار بووه ته وه و پاشان گیانه وه ر و ئاژهلای ناوچه شاخاوییه کانیش له گه ل که نار که دا به ره و خوار بوونه ته وه، ئینجا مرۆقی ئەو ناوچانه ش به مه به سه تی وه ده سه ته خسته نی شوپنیککی باشتر بو گوزهرانیان له وه ده شته نوپیا نه دا نیشته جی بوون، به م مرۆقانه ده گوترتیت فوراتییه سه ره تاییه یه کان.

به لام به پیتی رای لیز و هاوبیرانی که ده لپن که ناری که نداوه که به ره و خوار نه چوه، به لکو به پپچه وانه وه له ئەنجامی گواسته وه ی ئەو هه موو قور و لیته یه دا که ناری که نداوه که زیاتر به ره و سه ره وه هاتوه. خو ئەگه ر واش بیت ئەو سه رکه وتنی که ناری که نداوه که رپی له مرۆقی چیاکانی زاگروسی نه گرتوه که به ره و پنی ده شته کان کۆچ بکه ن، هه رچۆنیک بیت له ده ور وه ی هه زاره ی پینجه می پ.ز. دا ئەو مرۆقه چیا یییه به ره و خوار بوونه ته وه و له ناوچه ی هه وزی فوراته دا نیشته جی بوون، تا به ره به ره به ته وا وه تی له ده شتی لیته ییدا بلا بوونه ته وه. ئەوه ی شایانی باسه و هه ره که له پپشه وه باس کرا ئەو زاراوانه و نیوی ئەو شارانه ی که ده گه رپته وه بو زمانی ئەم فوراتییه سه ره تاییه یه نه سۆمه رین و نه سامی، چونکه ئەم دوو نه ته وه یه یاخود ئەم دوو ره گه زه له پاش هه زاره ی پینجه ی پ.ز. وه له ده شتی لیته ییدا نیشته جی بوون و به شداری فوراتییه کۆنه کانیان کردوه له شارستانی تییۆرییه میزۆ پۆتامیای کۆندا. له به ره وه هه یج

نه ته وه یه که نییبه وه که نه ته وه کانی چیاکانی کوردستان خاوه نه به لگه ی ماددی ئارکیۆلۆژی بیت بو ته وه ی بینه با پیره هه ره گه وه ی فوراتییه سه ره تاییه کان. ئەم فوراتییه سه ره تاییه کان تا وه کو چا خه میژوو ییه کان به ته واوی له ده شته کانه مانه وه، له پاش هاتنی سۆمه ریبه کان و زیتر گه شه کردنی شارستانی ناوچه که له سه ره ده ستیانه، ئەم فوراتییه سه ره تاییه کان له بو ته ی ئەم سۆمه ریبه کانه دا تانه وه و بو نه به شیک لیبان، به راده یه که که زمانه که ی خو شیان بیرچوه وه. ته نها چهن د زاره وه و نیوی چهن د شاریک نه بیت که ته ویش به هو ی په رینی ئەو زاراوه بو زمانی سۆمه ری و زمانه سامیه کان به ده ست ئیمه گه یشتون.

به لām ده توانین بلتین که دابونه ریتی ئەم فوراتییه سه ره تاییه کان کاریکی ته واوی کرده سه ره سۆمه ریبه کان، به تاییه تی له کاروباری ئایینه دا و په رستنی خودا وهندی دایک و خودا وهندی خو ر له لایه ن سۆمه ریبه کانه وه باشترین به لگه ن بو ئەم کارتی کردنه، ئەگه رچی سۆمه ریبه کانیش خو یان له ره سه ندا خاوه نی ئەم باوه رانه نه بو ییتن، هه ره کو له دوا ییدا باسیان لیه ده که م.

په راویزه کانی به شی چاره م:

- (۱) ب. س. پ. لا، ۱۵ ته ها باقر.
- (۲) ب. س. پ. لا، ۱۸ ته ها باقر.
- (۳) ب. س. پ. لا، ۳۶ هاری ساکر.
- (۴) ب. س. پ. لا، ۳۵، SAMUEL NOAH KRAMER.

به شی پینجه م

کیشه ی سۆمه ریبه کان و رای زانیانی ئارکیۆلۆژی

له راستیدا زانیاری ده رباره ی سۆمه ریبه کان، که به شدارییه کی زۆر مه زنیان له دروست کردنی شارستانی دۆلی رافیده یندا کردوه درهنگ به ده رکه وت، ئەگه ر بیت و به راوردیان بکه ین له گه ل ئاشووریبه کانه. هو ی ته وه ش ده گه رپته وه بو ته وه ی که یه که م پشکنین و هه لکۆلین که له عیراقی ئیستادا کرابیت له پایته خته کانی ئاشووردا کراوه، وه که نه ینه وا و نه مرود (۱).

له نیوه پراستی سه ده ی نۆزده هه مه وه و له نه نجامی لیکۆلینه وه کانی رۆژهه لاتناسی به نیویانگ (هتکس) وه هیماکانی نووسینی میخی سه ره هه ندیک ته خته گل و نووسراوه به نیویانگه که ی کیوی بیستون خو یندرا یه وه، ئەم کاره ی هتکس، به کۆدیتایه که داده نریت له زانستی میژوودا، به تاییه تی میژووی کۆن و سه ره ده می نووسینی میخی. پاشان چهن دین زانی تر په ریان به خو یندنه وه و په رچه کردنی ئەم ته خته گلانه دا بو زمانه ئه وروپییه کان و به هو یانه وه زۆریه ی گری کویره میژوو ییه کۆنه کانی دۆزرا یه وه و جگه له تیکسته ته ده بی و ئایینه یه کان که وه که ئاوتینه یه که وایه بو ژانی رۆژانه ی سۆمه ریبه کان و ئەو نه ته وانیه که پاش ئەمان له ناوچه که دا ژیاون.

هتکسی رۆژهه لاتناس له پیتشدا له و بروایه دا بو که زمانی ئەو ته خته گلانه ی که میژوویان بو پیش بابلی و ئاشووریبه کان ده گه رپته وه سامی بیت، به لām پاش دوو سال پروفیسۆر (رۆلنسن) ته وه ی ئاشکرا کرد که هه ندیک له و ته خته گلانه ی که له گردی قۆبنجه قدا دۆزرا وه ته وه به دوو زمان نووسراون، زمانیکیان ئاشووریبه و ته وه ی دیان له کاتی خویدا هه ندیک نیوی هه له ی لی نرا.

هه رچۆنیک بیت نیوی ئەو زمانه نادیا ره نه دۆزرا یه وه تا وه کو سالی

1					بالنده
2					ماسی
3					کهر
4					گا
5					خزر
6					دانه و پله
7					باخچه
8					گاسن
9					تیر و کوان
10					پزشتن

12 قوئاغه کانی گۆرانی نووسینی میخی

۱۸۶۹. (تەبرت) ی رۆژهه لاتناس پاش خویندنه وهی چهند تهخته گلیک و بوونی نازنیوی (پاشای سۆمهر و ئەکهه) له نووسینه میخییانهدا وای لیکدا یه وه که وشه (ئەکهه) سامییه کانه دهگه یه نیت جا ئەگه ر بابلیه کانه بن یاخود ئاشوورییه کانه، له کاتی کدا که وشه (سۆمهر) ئەوه دهگه یه نیت

که گه لیککی نا سامی بن و ئەو زمانه نوویی که له سه ر تهخته گله کانه بۆ ئەو گه له دهگه پیتته وه^(۲). به و شیوه یه نیوی (سۆمهر و سۆمهر بییه کانه) جاریکی تر بۆ میژوو گه رایه وه پاش ئەوهی بۆ ماوهی چهند سه ده دهی کی درێژ چوو بوونه ده رای بیری چوونه وه.

هۆی ونبوون و له بیری چوونه وهی نیوی (سۆمهر) دهگه پیتته وه بۆ بارودۆخی سۆمهر بییه کانه خۆیان له سه ده کۆنه کانه. چونکه زانایانی زمانی سۆمهری ده لێن که له سه رده می بابلی کۆنه وه و له ئەنجامی رووخانی بنه مالیهی سۆمهر بییه کانه وه زمانه که شیان به ره و نه مان چوو، دوا بنه مالیهی سۆمهر بییه کانه، بنه مالیهی ئوری سییه م بوو که له ده وره یه ی (۲۰۰۴) پ.ز دا کۆتایی هات.

تهورات کتیبی پیرۆزی جووله که کانه. وهک سه رچاوه یه کی میژووی کۆن هه ر له ده میکه وه میژوونووسان به کاریان هیناوه، له به رته وهی نیوی زۆریه ی شاره کانه و پادشا کۆنه کانی رۆژهه لاتنی نزیکی تیدا هاتوو، به لام ئەم کتیبه به هیج جوړیک نیوی سۆمهر بییه کانه نه بردوو، تاکه وشه که له سۆمهره وه نزیکی بیت و له تهوراتدا هه بیت وشه ی (شعاره) که ئەویش له و پروایه دام په یه ندی به سۆمهر و سۆمهر بییه کانه وه نه بیت. ئەم وشه یه زۆر له (ژهنگار - شنگار) وه نزیکه، که هه ر له کۆنه وه نیشتمانی کورده یه زیدییه کانه بووه. به لام هه ر له تهوراتدا زا راوهی (کوش) هاتوو که مه به ست له کاشیه کانه و ره گه زیک کۆنه که له کورداستاندا ژیاون.

هه ر له ناوه راستی سه ده ی نۆزده هه مه وه و پاش دۆزینه وهی نیوی سۆمهر و په ی پچ بردنی هیمای زمانه که یان، که لکه له ی زانیی ره سه نی ئەم سۆمهر بییه کانه که وته میشکی زانا ئارکیۆلۆژی و میژوونووسانه وه، چهن دین پرسیار ده هاته کایه وه، سۆمهر بییه کانه کین؟ ره سه ن و یه که مین نیشتمانی دایک زاده یان کوئ بووه؟ زمانه که یان سه ر به کام گرووی کۆمه له زمانه کانه؟ ئایا هه ر له کۆنه وه له ده شتی لیسته ییدا ژیاون یان نا؟ سۆمهر بییه کانه سامین یاخود ئاری یان هه ر ره گه زیک تر؟ و چهن دان پرسیار تر، هه تا ئەم مه سه له یه وای لێ هات نیوی نرا (کتیشه ی

سۆمهر ییبه کانه و له لای هه ندىكى تر بووه (سه يير و سه مه ردى سۆمه ر) و هه ندىك له زانايان و ايان لى هات كه بلىين دۆزينه وهى ره سه نهى سۆمه ر ییبه کانه كارىكى بى هووده يه...؟! هیندیكى تر ده یان گوت سۆمه ر له بنه رته دا بوونى نیبه . زانایانى ئارکيو لۆژى و ئه و ميژوونووسانه ی كه له ميژووى كوئى ناوچه ی خۆره لاتی نزيكدا پسپۆرن هه موویان له سه ر ئه وه ريككه وتوون كه سۆمه ر ییبه کانه ره گه زىكى سامى نين .

هیندیكى له ميژوونووسان ده لىين كه سۆمه ر ییبه کانه كاتى خۆى له ناوچه كانى دۆلى (سند) ی هیندستانه وه به ئىيران و ناوچه ی كه نداودا كوچيان كر دووه و نيشته جىتى ده شتى لىته یى بوون^(۳) . هه وه ها هیندیكى تریان ره سه نيان ده گه رىنه وه بۆ باشوورى بلوختان^(۴) .

ئه وه ی واى له و ميژوونووسانه كر دووه كه ره سه نهى سۆمه ر ییبه کانه به رنه وه سه ر دۆلى سند كه نه ته وه كانى هه راپاى تىدا ژباوه ، له یه كچوونى ئه و كه ره سه ته هونهرى و شارستانى يانه یه كه له هه ردوو ناوچه كدا دۆزراوه ته وه ، به لām په یوه ندى زمانه وانى نىوان سۆمه ر ییبه کانه و ناوچه ی دۆلى سند هيشتا روون نه بۆته وه به هۆى نه دۆزينه وه ی هيمماكانى نووسىنى ئه م ناوچه یه .

ده رباره ی بردنه وه ی ره سه نهى سۆمه ر ییبه کانه بۆ ناوچه كانى دۆلى سند ، پرۆفیسۆر پاكيزه ره فىق حىلمى ده لىيت: ساخ بۆته وه كه ئارىبه هیندیبه كانى هندستان كه زمانه كەيان ناوئراوه (سانسكرىتى) سۆمه رى بوون و له ولاتى سۆمه ره وه چوون بۆ هندستان نه ك به پىچه وانه ی ئه وه . و ئه مه به به لگه ئارکيو لۆجى و فيلۆلۆجى به وه تۆماركراوه . كه له هه زاره ی سىبه مدا سۆمه ر ییبه کانه به بۆنه ی - بازرگانى به وه - به ده رىادا چوون بۆ هندستان له دۆلى (سندو) دا ئاوه دانىيىكى سه ر به ئارىيان دامه زران دووه ، دواى ئه وه هه ر به شىك له نه ته وه ئارىبه كانه كه لām و ايه (ماد) بوون له هه زاره ی دووه مدا له ئه فغانستانه وه ديسان چوون بۆ هندستان و له وىدا به ناوى (ئارى) به وه ژباون كه له و ده مه دا ئىتر هه موو نه ته وه ئارىبه كانه ناسراون وه ك مىتانه ی و خورى و ، زمانى ئه م ئارىيانه بوو كه ناوئا

سانسكرىتى و بوو به هۆى دۆزينه وه ی خزمایه تى زمانه ئارىبه كانه و دابه شكردنى زمانان به گوىره ی ئه و خزمایه تىبه ناوانى زمانه هندوئه وروپاىييه كانه كه من ناوم نان (ئارىا ئه وروپى)^(۵) .

له سالى ۱۹۷۴ دكتور (به ندهك) له زانكوئى (پۆينس ئىرس) له كتيبه كه يدا به نيونيشانى (الاعجوبة السومرية - سه يير و سه مه ردى سۆمه ر ییبه كانه) دا له ره سه نهى سۆمه ر ییبه كانه دواوه ، كه زۆر به راشكاوى به وه ده لىيت سۆمه ر ییبه كانه له هه نگارىاوه كوچيان بۆ ده شتى لىته یى كر دووه و له هه مووى سه يرتر ئه وه يه كه له كتيبه كه يدا لىسته يه كى تىدايه كه ده يان زاراوه ی سۆمه ر یى تيا كوكر دووه ته وه كه له زمانى هه نگارىشدا به هه مان واتا و به هه مان فۆنه تىك به كار ده هينرين ، د . به ندهك له كتيبه كه يدا نه خشه يه كىشى دروست كر دووه كه تىيدا كوچكردنى سۆمه ر ییبه كانه ده رده خات له ناوچه كانى هه نگارىا و رۆماندا بۆ ئه نه دۆل و باكوورى فورات و پاشان دابه زىنيان بۆ ده شتى لىته یى كه به ولاتى سۆمه ر ناسراوه^(۶) .

هیندیكى تر له زانايان سۆمه ر ییبه كانه ده به نه وه سه ر نه ته وه ی باسك و چه ند به لگه يه كى بى هيزى زمانه وانىشى بۆ دىنه وه ، ئه وه ی شايانى باس بىت هه موو ئه و رايانه كه باس كرانه هىچيان جىتى پروا و متمانه نين چونكه ساغكر دنه وه ی دۆزىكى وا پىويستى به زۆر به لگه ی مادى به نه بر هه يه كه ئه و كيشه به به كالا بكاته وه ، ته نانه ت ئه و زانايانه ی كه خاوه نى ئه و رايه باسكراوانه ن خۆشيان گومانيان له راكانيان هه يه و دوولن لىي . ره سه نهى سۆمه ر ییبه كانه ياخود كيشه ی سۆمه ر ییبه كانه واى لى هاتوه كه خۆره لاتناسى به نيويانگ (H. FRANKFOOT) بلىيت: لىكۆلینه وه و گفتوگۆ له سه ر ئه م كيشه يه له وانیه له كۆتاييدا بىته شوتىكه وتنى ئه ندىشه و ته راويلكه كه به هىچ جۆرىك بوونى نیبه!^(۷) .

به لām ئه م رايه ی كه زۆرترىنى هه موو ميژوونووس و ئارکيو لۆژىبه كانى جيهان له سه رى ريككه وتين ئه وه يه كه ره سه نهى سۆمه ر ییبه كانه ده به نه وه سه ر چىيكانى زاگرۆسى كوردستان . ئه م رايه ی كه ره سه نهى سۆمه ر ییبه كانى ده بر دىته وه سه ر زىتر له هه موو رايه كانى دىكه له گه ل راستيدا ده گونجىت

به هۆی ئه و به لگه مادی و گیانی و که رهسته ئارکیۆلۆژیانه ی پشتگیری ئه م رایه ده که ن ههروه کو له کۆتایی ئه م باسه دا به درێژی باسیان لیه ده که م. زانای به نیویانگی ئارکیۆلۆژی: جۆرج رۆ دهر باره ی ئه م مه سه له یه ده لیت «دانیشتوانی (عه بیید) وا دهر ده که ویت که له ئیرانه وه هاتن - دیاره مه بهستی باکووری خۆرئاوا و خۆرئاوای ئیرانه که کوردستانی بن دهستی ئیرانه - ههروه ها هه ندیک به لگه هه یه ئه وه دهر ده خات که له باکووری عیراقه وه (باشووری کوردستان) وه هاتن و ناوچه که بیان گرتوه و یاساکانی خۆیان بیان به سه ر دانیشتوانه هه ره کۆنه کانی ئه م ناوچه دا سه پاندوه. له لایه کی تره وه فه خفور ییه کانی ئاریدۆ ئه وه دهر ده خات که دانیشتوانه سه ره تاییه کانی باشووری عیراق ره سه نیان ده گه ریته وه بو عه بیید و خه له فییه کانی باکوور، - مه بهستی باشووری کوردستانه - پاشان ده لیت: به دلنیا ییه وه خه له فییه کان بریتین له کشتیاره کانی هه سوونه و چه رمووی چاخ ی به ردینی نو ئی که کۆچیان بو ئه و ناوچه کردوه» (۸).

ههروه ها پرۆفیسۆری به نیویانگ هاری ساکز ده لیت: «له کۆتایی چاخه کانی پیتش میژوو و چاخه میژووییه کان، سۆمه رییه کان له خۆره لات و باکووری خۆره لات وه هاتونه ته باشووری ولاتی بابه وه»، دیاره مه بهستی (خۆره لات) به ته نها ناوچه کانی خۆرئاوای ئیرانی ئیستا بووه و که پیتی ده گوتریت ئیلام و ئیستاش به لورستان و له کستان نیوی ده رکردوه که دوو هه ریمی گه وره ی باشووری خۆره لات ی کوردستان. پاشان پرۆفیسۆر هه ندیک به لگه ی مادی بو راکه ی ده هینیته وه که له دواییدا لیلیان ده دویم و گرنگترینی ئه و به لگانه بو ره سه نی سۆمه رییه کان په رستگای زه کوره یه (۹).

دکتۆر فه وزی ره شید: مامۆستای زمانی سۆمه ری له کتیبه که ی خۆیدا (رێزمانی سۆمه ری) ده لیت «ئیمه له و بره وایه داین که سۆمه رییه کان هه ر دانیشتوانی به شه باکوورییه کانی عیراق بن - مه بهستی باشووری کوردستانه - و هاتونه ته ناوچه کانی باشوور و به شیه ی کۆمه ل کۆمه ل و

به هۆی زۆربوونی دانیشتوانی به شه باکوورییه کان کوردستان - له کاتی هه ردوو شارستانی سامه را و خه له ف، که رێزه ی که ره سه ته خۆراکییه کان به شی نه کردوون که ناوچه که هیناویه تیبه به ره م، بووه ته هۆی ئه وه ی که ئه م زیده دانیشتوانانه به ره و باشوور کۆچ بکه ن» (۱۰).

ههروه ها دکتۆر سویحی ئه نوهر ره شیدیش، ده لیت «پاشه رۆکه ئارکیۆلۆژییه کان سه لماندوویه تی که ئه مانه - سۆمه رییه کان - ره سه نیان ده گه ریته وه بو ئه و نه ته وانه ی که له چاخه کانی پیتش میژوو وه له عیراقدا ژیاون - دیاره مه بهستی به شی باکووریتی که ئه ویش کوردستانه - و له چاخه میژووییه کانه دا به سۆمه رییه کان ناسراون به هۆی ئه و شوینه جوگرافییه ی که تیدا کۆبوونه ته وه له به شی باشووری عیراقدا» (۱۱).

دکتۆر یوسف حویبش، له کتیبه که یدا (مرۆف له ئه ده بی دۆلی رافیده یین) دا ده لیت «هه له به ته ره سه نی سۆمه رییه کان چیاکانه، له به ره وه ی جله کانیان خوری بووه و پیشه سازیشیان له مس بووه» (۱۲).

پسپۆری ئارکیۆلۆژی (هندکۆک) له کتیبه که ی خۆیدا (شوینه واره کانی دۆلی رافیده یین)، ره سه نی سۆمه رییه کان ده باته وه سه ر ناوچه ی ئیلام. واته چیاکانی زاگرۆسی خۆره لات ی کوردستان (۱۳). پاشان ده لیت: «سۆمه رییه کان و ئیلامییه کان به زمانی که گفتوگۆ ده که ن که سامی نییه و هه ردوولایان فه ره نگیان هه بووه و هه ردوولایان نووسینی میخییان به کارهیناوه» (۱۴).

ههروه ها مامۆستا (لون) له کتیبه که ی خۆیدا (چیرۆکی مرۆف)، ده لیت «... له پاش چه ند سالییک و - دوای لافاوه مه زنه که - سۆمه رییه کان له باکووره وه - له کوردستانه وه - هاتن. ئه مانه له توخمی سپین و کاتی خۆی له چیاکاندا نیشته جی بوون، وا راهاتوون که خوداوهنده کانیان له سه ر لووتکه ی گرده کان (زه کوره کان) بیه رستن و په رستگاکانیان له سه ر دروست بکه ن».

پرۆفیسۆر فازیل عه بدولواحید عه لی، مامۆستای سۆمه رییه کان له کۆلیجی ئادابی زانکۆی به غدا دهر باره ی ره سه نی سۆمه رییه کان ده لیت:

«ئیمه وای ده بینه که سۆمه ریبه کان به رده و امیی ئه و نه ته وانه بن که له چاخه کانی پیتش میژوووه له دۆلی رافیده یندا نیشته جی بوون که له باکووری ولاته وه - مه بهستی باشووری کوردستانه - به ره و باشوور به ره و خوار بوونه ته وه و له و ناوچه یه دا که و راستتره نیوی سۆمه ریبه پی بگوتریت نیشته جی بوون که سۆمه ریبه کان خۆشیان به نیوی ئه و شوینه وه ناسراون له چاخه میژووویبه کانی دوا ییدا» (۱۵).

ههروه ها دکتۆر سامی سه عید ئه حمه د له کتبه که ی خۆیدا ده باره ی ره سه نی سۆمه ریبه کان ده لیت: «سۆمه ریبه کان دانیشتمانی عیراق خۆین که له ناوچه کانی باکوور - مه بهستی باشووری کوردستانه - نیشته جی بوون پیتش ئه وه ی به ره و باشوور کۆچ بکه ن» (۱۶).

زانا کورده کان که سی وایان له ره سه نی ئه م سۆمه ریبه یانه نه دواون، ته نها پروفیسۆری زانیاری زمان د. پاکیزه ره فیق حیلمی نه بیت که له لیکۆلینه وه که ی خۆیدا ده باره ی سۆمه ریبه کان نه ک هه ر ده یاناته وه سه ر چیاکانی کوردستان، به لکو باسی ئاری بوونی ئه م سۆمه ریبه یانه ش ده کات (۱۷). ده باره ی ئاری بوونی ئه م سۆمه ریبه کان، هه رچه نده چه ند به لگه یه کی به هیتز پشتگیری ناکات! به لام پیتش د. پاکیزه، مامۆستا (وادن) ی زانکۆی له نده نیش، هه ر رای و ابووه که سۆمه ریبه کان ئاری ره گه ز بوون (۱۸).

ئه و رایانه ی که باس کران، مشتیک له خه روار ی ئه و زانیانه یه که به پروا وه ره سه نی سۆمه ریبه کان ده به نه وه سه ر چیاکانی کوردستان. بیگومان هه ر یه ک له مانه راکانی خۆیان به چه نده ها به لگه ی مادی و میژووی به هیتز کردووه، هه رچه نده به ته و او ته ی راستی ئه و مه سه له یه یه کاله نه بووه ته وه، به لام ده توانین بلین که ئه و به لگانه ی که گه واه ی بو ئه وه ده دن که سۆمه ریبه کان ره سه نیان ده چیته وه سه ر چیاکانی کوردستان زۆر به هیتز و زیتره له و به لگانه ی که سۆمه ریبه کان ده به نه وه سه ر ناوچه یه کی تر یاخود هیچ نه بیت به ره یه رچی ره سه نی سۆمه ریبه کان ده نه وه له چیاکانی کوردستاندا.

سۆمه ریبه کان به ماوه یه ک له پیتش چاخه میژووویبه کانه له ده شتی لیته ییدا ده رکه و تون و بیگومان خودی خۆشیان پاش داهینانی نووسین له ره سه ن و نیشتمانی خۆیان به ته و او ته ی نه دواون و ئاشکرایان نه کردووه، ته نها ئه وه نه بیت که (چیا) یان زۆر له لا پیروز بووه، هه روه کو له هه ندیک نووسینی ته خته گلکه کانیاندا ده رده که ویت، له به ره وه هه ر یه کتیک به ویت له ره سه نی سۆمه ریبه کان بکۆلیته وه ده بیت په نا به ریته به ر چه ند به لگه یه کی مادی و که ره سه ته ئارکیۆلۆژیبه کان و هه سه تی ئایینیان و پیتکه اتنی بایۆلۆژیان و چه ند شتی مادی تر. ئه مه جگه له هۆکاری جیۆگرافی ناوچه که که ئه ویش تیشکیک ده خاته سه ر نیشتمانی یه که مینی سۆمه ریبه کان هه روه کو له دوا ییدا ته وای ئه و به لگانه باس ده کرت.

په راولیه کانی به شی پینجه م:

- (۱) ب. لا، ۴۴۴ العراق في موكب الحضارة، اعداد نخبة من أساتذة التاريخ، الجزء الاول، بغداد، ۱۹۸۸.
- (۲) ب. لا، ۲۲، د. فاضل عبدالواحد علي، من الواح سومر الى التوراة، بغداد، ۱۹۸۹.
- (۳) ب. س. پ. لا، ۶۷-۶۸، العراق في التاريخ.
- (۴) ب. س. پ. لا، ۵۳، د. هاري ساكر.
- (۵) ب. لا، ۲۱۴، د. پاکیزه ره فیق حیلمی، گۆفاری رۆشنیبری نوێ، ژماره، ۱۱۳.
- (۶) ب. س. پ. لا، ۲۷، د. فاضل عبدالواحد علي.
- (۷) ب. س. پ. لا، ۱۲۳، جۆرج رۆ.
- (۸) ب. س. پ. لا، ۱۲۳.
- (۹) ب. س. پ. لا، ۵۳، د. هاري ساكر.
- (۱۰) ب. لا، ۲۶، د. فوزي رشيد، قواعد اللغة السومرية.
- (۱۱) ب. س. پ. لا، ۴۴۵، العراق في موكب الحضارة.
- (۱۲) ب. لا، ۴۵، د. يوسف حبي، الإنسان في أدب وادي الرافدين، بغداد، ۱۹۸۰.
- (۱۳) ب. لا، ۳۴، د. احمد سوسة، تاريخ حضارة وادي الرافدين، الجزء الأول، ۱۹۸۳.

(۱۴) ب. س. پ. لا، ۳۶۹.

(۱۵) ب. س. پ. لا، ۶۸-۶۹، العراق في التاريخ.

(۱۶) ب. س. پ. لا، ۲۳۰، جورج رۆ.

(۱۷) ب. لا، ۱۰، د. پاکیزه ره فیق حیلمی، گۆفاری کاروان، ژماره، ۶۲.

(۱۸) ب. لا، ۶، احسان نوری، تاریخ ریشه نژادی کرد، ناشر: کتاب فروشی بزرگ

سیدیان، چاپخانه پیروز، ۱۳۶۱ هه تاوی.

به اشکی شه شهام

سۆمه رییه کان و کورتیه یه کی میژوو ده که بیان

سۆمه رییه کان خۆیان به خۆیان نه وتوو ه سۆمه ری و ولاته که شیان ناوی سۆمه ر نه بووه. وشه ی سۆمه ر هه ر نه بووه و نه بینه راوه له هه یچ نووسراوی کدا!! به لام ئاشووری ناسه کان ئەم ئەفسانه یه بیان هه ل به ست بۆ مه به سستی تاییه تی خۆیان...، ناخنیبانه میشکی خۆتنده واره کانیان و وایان تیگه یانندن که (سۆمه ر) ی ناوی ئەو نه ته وه بلیمه ته یه که یه که م لاپه ره ی میژووی هه لدا یه وه له هه زاره ی سییه مدا.

سۆمه رییه کان خۆیان به ولاته که بیان ده وت (ئوریکه ی - URIKI) که ناوی شاره که بیان (تۆرۆک) که یه که یک بووه له شاره پیروزه کان بیان له و ناوه وه وه رگیراوه (۱).

لیره دا نابیت زاراوه ی (کارده نیش) له بیر بکه ین که کاشییه کان له ولاتی بابل و ده سستی لیته بییان ناوه، کارده نیش واته (ولاتی خوداوه ند دۆنیش) که خوداوه ندی نه ته وه بی کاشییه کانه (۲). سۆمه رییه کان نیوی خۆیان به سی هیمای میخی نووسیوه که بریتین له (KI. EN. GI).

هه ر له ناوه راستی سه ده ی نۆزده هه مه وه و له پاش دۆزینه وه ی نیوی سۆمه ر و سۆمه رییه کان له سه ر ته خته گلله کانی کتیبخانه میژووییه مه زنه که ی ئاشوور بانپالدا له شاری ئاشووری کۆن، زانا ئارکیۆلۆژییه کان و میژوونوو سه کان که وتنه خۆیان بۆ لیکۆلینه وه له سه ر سۆمه رییه کان، له و کاته وه تا وه کو ئیستا به سه دان کتیب و هه زاران و تاربان ده رباره ی میژووی ئەم سۆمه رییه کان له چاپ داوه، که تییدا ده رباره ی میژوو و ژبانی رۆژانه و کاروباری کۆمه لایه تی و هونه ری و هه سستی ئایینییان و سیاسه تیان و لیسته ی پادشاکان بیان و یاسا و سیسته م و جۆری حکومه ته کان بیان و چی و چیی تریان تییدا روون کردۆته وه. به لام له هه موویان باشتر کتیبه به نیویانگه که ی زانای ئارکیۆلۆژی (گرامه ر) ه که به شیوه یه کی زۆر

ئه کادیمیانه دهر باره ی سۆمه ریبیه کان دواوه و به پیتی توانای خوئی و ئهوه سهرده مئی زۆریه ی کون و که له به ره کانی میژووی سۆمه ریبیه کانی پشکنیوه . له به ره ئه وه ی میژوو سهره وه ی لیکنۆلینه وه مرۆفایه تیبیه کانه ، ههر باسیک له باسه کانی ئاو زۆر ده کیشیت ، چ جای میژووی سۆمه ریبیه کان که باوه رناکه م که به کتیبیک و دووان ته واو بییت ، چونکه هه لکۆلین و پشکنینی ئارکیۆلۆژی له ناوچه ی سۆمه ریبیه کانه ههر به رده و امه و ههر جاره ی شتیکی نویتتر ده دۆزرتته وه ، بۆ نمونه دۆزینه وه ی ههر گۆرپیکی پادشایه کی سۆمه ری ته گهر بییت و به تیروته سه لی له سه ری بنوسریت و مافی خوئی پی بدریت پیوستی به کتیبیکی ته واو هه یه . له به ره ئه وه من لیته دا وه ک پیوستی به کی باسه که و بۆ ئه وه ی سهره تایه ک له میژووی سۆمه ریبیه کان بزاین ته نها کورته یه کی لی باس ده که م ، چونکه به راستی لیدوان له میژووی سۆمه ریبیه کان به ته واوی پیوستی به ره شکرده وه ی سه دان و بگره هه زاران به ره پر ده بییت .

فوراتیبیه سهره تایینه کان و سۆمه ریبیه ههره کۆنه کان

ههره ک باس کرا فوراتیبیه سهره تایینه کان له ده وره وه ی هه زاره ی پینجی پ. ز دا له ناوچه کانی سه وه ی فورات و ده شتی لیته ییدا ژیاون ، ئه وه فوراتیبیه سهره تایینه ههر ئه وه نه ته وانن که له ناوچه کانی چیاکانی کوردستاندا و له وه وه به ره له ئه شکه وته کانی شانده در و گۆراین و ته په سیالک و گونده کانی وه ک جوگه مامی و چه رمودا ژیاون .

هیندییک له میژوونوسان ده لێن که په یوه ندیبیه کی پته وه له نیوان ئه م فوراتیبیه سهره تایینه کان و سۆمه ریبیه ههره کۆنه کانه هه یه ، به لکو هه ندیکان گه یشتونه ته رایه کی وا که بلێن ئه م فوراتیبیه سهره تایینه ره سه ن و باب و باپیری سۆمه ریبیه کۆنه کانه ، چونکه ئه م سۆمه ریبیه کۆنه شه له ده وره وه ی هه مان میژوودا له ناوچه کانی ئه م فوراتیبیه نه دا نیشته جی بوون یاخود به ماوه یه ک له دوا ی ئه وانه وه ، ئه م رایه چه ندین به لگه ده یسه لمینیت له وانه بوونی ئه وه هه موو زاراوانه ی زمانی فوراتیبیه

سهره تایینه له نیو زمانی سۆمه ریدا و هه روه ها ئه وه په یوه ندیبیه به هیتزه ی که له نیوان ئایینی هه ردوولا دا هه یه ، هه رچه نه د ئایینی سۆمه ریبیه کان پشکه وتووتر بووه ، ئه میش وه ک حه تمیبه تیکی میژووی له به ره وه ی له پاش ئه وانه وه بوون ، پیوست بووه په ره به وه دا بونه ریته ئایینه یانه بدن . هه روه ها ئه وه که ره سه ته ماددی و ئارکیۆلۆژیانه ی که له ناوچه ی سۆمه ریبیه ههره کۆنه کانه دا دۆزاون ته وه ده توانین بلێن وه ک هه مان که ره سه ته ی فوراتیبیه سهره تایینه کانه به لام به شتیه کی پشکه وتووتر له به ره وه ی به ماوه یه کی میژووی له دوا ی فوراتیبیه کانه نیشته جی بوون .

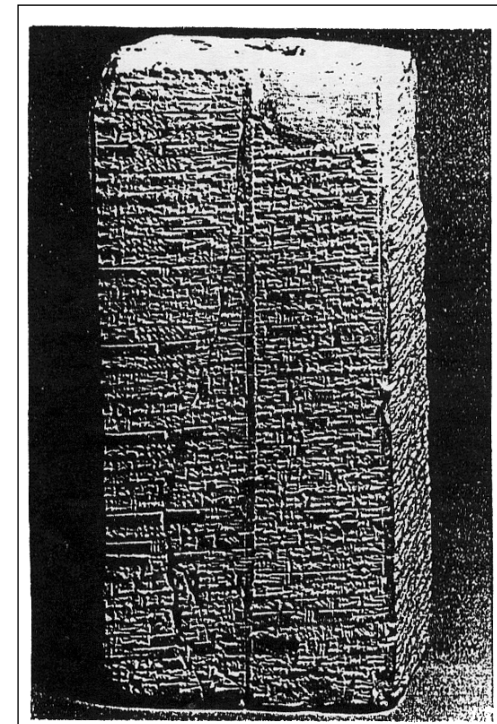
نووسینی سۆمه ریبیه کان

زمان وه ک هۆیه ک بۆ له یه کگه یشتنی مرۆف له یه کتری گرنترین دیارده یه له ژیانی مرۆفدا ، ههر بۆیه شه به بالاترین که ره سه ته ی شارستانیتی داده نریت ، زمانی سۆمه ریبیه کان کۆنترین زمانه له ده شتی لیته ییدا و بگره له ته واوی جیهانی شه دا که به هیللی میخی هاتیبته نووسین ، نووسین بازدانیکی زۆر مه زن بوو بۆ ئه وه ی شارستانیتی له هه نگامیکه وه بچیت بۆ هه نگامیکی تر و مرۆف مالتا وایی یه کجاره کی له سه ده کانی پینش میژوو بکات و ههر به هۆی نووسینه وه بوو که سۆمه ریبیه کان میژووی خو بانیان تۆمارکرد و به هۆی ته خته گلینه کانه وه به ده سه ت مرۆقی ئه م سه رده مه گه یشت ، له به ره وه میژووی سۆمه ریبیه کان له پاش لیکنۆلینه وه ی که لا وه کۆن و پارچه فه خفوری و گۆزه و دیزه کانیان ، له وه ته خته گلینه وه ده سه ت پی ده کات .

ئاشکرایه که سۆمه ریبیه کان یه کسه ر نه گه یشتونه ته دا هینانی نووسینی میخی ، به لکو وه ک هه موو ده سه تکه وتیکی شارستانیی تر به چه ند هه نگامیک و ماوه یه کی زۆر دا تیپه ریوه .

پرۆفیسۆر پاکیزه ره فیق حیللی له لیکنۆلینه وه کی خویدا دهر باره ی سهره لدانی نووسین ده لیت «ئه وه ی له هه مووی گرنتره له میژوودا ئه وه یه که له کۆتایی ئه م ده وره دا ، له په رستگاکه ی ئی . ئانا E. ANNA له

ئۆرۆک، نووسین بۆ یهکه م جار له شیوهی وینه ییدا دۆزراوه ته وه. به لām من ئەلیم - واته د. پاکیزه - (مۆره) کانی خه له ف و ته په گه وره یه که م پله ی نووسین بوون و خه تی وینه یی (ئۆرۆک) دووه م پله یه و، دیسانه وه بۆ ساغ کردنه وه ی میژوو و دۆزینه وه ی یه که م لاپه ره ی ده یی به ره و ژوو روو بینه وه و زیتر و قوولتر هه لکۆلین. گومان نیسه له وه دا که ئەو سپره هه ره ده که ویتسه سه ره ئه رز رۆژتیک! چونکه ئەقل نای بری ئینسانی ئەو ناوه (میژۆ پوتامیا) ی ژوو روو، پاش ئەو رتبه گه دوور و درتیه ی بری له داهینانی شارستانی دا، له ئەنجامدا وه ک بلقی سه رئاو بکوژیتته وه له پر و ئەسه ری نه مینیی و له پر له میژۆ پوتامیای خوارو دا ئەو شارستانییه وه ک قارچک هه لتۆقی! به لām دیاره یه شتا زانایانی ئارکیۆلۆژی و زمان پله یه کی تری ره نجیان له به ره بۆ ئەوه ی ئەم تاکه سپره له بن ئه رز ده ره یتن» (۳).

13

لیستی پادشا
سۆمه ریبه کانه
له سه ره ته خته
گلیک

هه رچی چۆنیک بیت سۆمه ریبه کانه له پیتشدا له سه ره ئەو ته خته گلینانه بۆ تۆمارکردنی مه به سه ته کانی خۆبان وینه یان کیشاوه که هه ره وینه یه ک واتای زاراوه یه ک یان ئاژه لیک یا هه ره شتیکی تری به ده سه ته وه داوه که ئەمیش به نووسینی (هبرۆگلیفی) به نیتویانگه، سۆمه ریبه کانه یاخود هه ره گه لیتیکی تری ناوچه ی ده شتی لیتیه یی که له وانیه یه و به لکو زۆریش ریتی تی ده چیت که فوراتییه سه ره تایییه کانه بووین که له ده وره به ری هه زاره ی چواره می پ. ز دا نووسینی وینه یییان داهیناوه. پاشان ئەم جوړه نووسینه په ره ی سه ندووه تا له ده وره به ری 3500 پ. ز نووسینی میخی هاتووه ته کایه وه، که ئەم جوړه نووسینه له چه رخی وه رکادا له (چینی چواره می شارستانییه ئەم شاره) دا دۆزراوه ته وه. هه ره ها له چه ندین ناوچه ی تری وه ک (جمده نصر) و ئور و شروپاک و شوتیانی تریشدا هه مان نووسین دۆزراوه ته وه (۴).

پادشا و فه رمانه وای سۆمه ریبه کانه

خشته ی پادشا سۆمه ریبه کانه بۆمان ده گپیتته وه که پادشایه تی بۆ یه که م جار له ئاسمانه وه بۆ شاری ئاریدۆ هاتووه ته خواره وه (۵).

سۆمه ریبه کانه پادشاکانی خۆبانیان کردووه به دوو به شه وه، به شی یه که میان ئەوانه ن که پیتش لافاوه به نیتویانگه که فه رمانه وایی سۆمه ریبان کردووه، له پیتش لافاوه که دا هه شت پادشا له پیتنج شاری سۆمه ریدا فه رمانه وای بوون، هه ریه ک له م پادشایانه چه ند سالتیکی خه یالی فه رمانه وایییان کردووه که به هه ره هه شتیان (241200) سالی فه رمانه وایییه، ئەو شانرا نه ش بریتین له ئاریدۆ که هه ردوو پادشای (ئالوم) و (کار) (64800) سالی فه رمانه وایییان تیدا کردووه و شاری (پادت پیرا - دورکو رکوری) که پادشایان (ئه ئمینلو ئەنناو و ئەتسمنه کالناو ده موزی) بۆ ماوه ی (108000) سالی فه رمانه وایییان تیدا کردووه. پاشان له راک که پادشا (ئه نسیز) (28000) سالی فه رمانه وایی تیدا کردووه. هه ره ها شاری سپار، پادشا (ئه نمیندۆرانا) (21000) سالی

و له کۆتاییدا پادشا (ئۆبار تۆتۆ) له شارى شروپا کدا (28600) سال فرمانه وایى تیدا کردوه (۶).

له راستیدا ئه و ژمارانه ی که بهرچاومان کهوتن زۆر سه رسوریهینه ر و خه یالین و له باوه ری که سدا نییه که مرۆقی ئه و سه رده مه هینه د ژبانى به سه ر بر دیت، هه رچی چۆنیک بیت له وانه یه سال له لای سۆمه ریبه کان و له پیش لافاوه که دا ئه و پیتوانه یه ی نه بوو بیت که ئیستا هه یه و ئه گه ر سال له لای ئه وان مانگیش بوو بیت هیشتا ئه و ژمارانه هه ر زۆر زۆرن و خه یالین.

چیرۆکی لافاوه که شوینیکى تایبه تی له ناو ئه ده بی سۆمه ری و بگه ره ئه که دی و بابلی و ئاشوریه کانیشدا هه یه، ئه و لافاوه هه ر ئه وه یه که له کتیه ئایینییه کانى وه ک ته ورات و قورئاندا باس کراوه، به لام به ده سه ته واژه و نیوی جیا جیا. بۆ نمونه له ئه ده بی سۆمه ریدا له باتى (نوح) خاوه ن که شتى و رزگار که ری مرۆف بوو بیت هه ره وه کو له قورئاندا هه یه له ویدا نوح نیوی (ئوتونا پشتم) بووه.

له پاش نیشتمانه وه ی لافاوه که پادشایه تی بۆ جارى دووه م له شارى کیشى نزیک بابلوه هاتووه ته خواره وه. شارى کیش رۆلئیکى سیاسى دیارى له چه رخی به ره به یانى بنه ماله کانداهه بووه، چونکه پادشاکانى ئه م بنه ماله یه توانییان یه کیتى ناو خۆبى ولاته که یان به دی به یتن له سالى (2800) پ. ز. دا (۷).

هه ره وها له بنه ماله به نیویانگه کانى سۆمه ر، بنه ماله ی وه رکای یه که مه که به پینجه مین پادشایه وه نیوی ده رکرد له ده ور وه ری (۲۷۰۰) پ. ز. ئه و پادشایه ش گلگامشه که داستانى گلگامشى سۆمه ربه ی به نیویانگ ده گه رپنرتیه وه سه ر ئه و.

به و شپوه یه بنه ماله ی سۆمه ریبه کان به رده وام بوو له فرمانه وایى ولانى سۆمه ردا تا وه کو دوا پادشایان (لۆگال زاگیزی) که له سه ر ده ستى سه رگۆنى ئه که دیدا له ده ور وه ری (۲۴۰۰ - ۲۳۷۱) پ. ز. کۆتایى به فرمانه وایى هینرا و بنه ماله ی سۆمه ریبه کان رووخا. ئیتر ناوچه ی سۆمه ر که وه ته ژیر

ده ستى ئه که دیبه کانه وه هه تا ئه و کاته ی که گۆتیه به کان له چیاکانى باشوورى کور دستانه وه هیرشیان هینایه سه ر ئه که دیبه کان و له ده ور وه ری (۲۲۰۰) پ. ز. ناوچه که یان گرت و بۆ ماوه ی یه ک سه ده زیترا وه تا (۲۱۱۶) پ. ز. فرمانه وایى تیدا کرد (۸). یان به شپوه یه کی تر ماوه ی ده سه لاتی گۆتیه به کان له ولاتی سۆمه ردا به ته وا وه تی ۱۲۵ سال و ۴۰ رۆژ بوو (۹).

له ده ور وه ری (۲۱۲۰) پ. ز. له شارى وه رکادا سه رۆکئیکى سۆمه ری به نیوی (ئۆتۆ هیگال) وه ده رکه وت که توانى ناوچه ی سۆمه ر رزگار بکات و گۆتیه به کانى تیدا بکاته ده ره وه. پاش کۆتایى هاتنى فرمانه وایى ئۆتۆ هیگال بنه ماله ی ئورى سییه م ده ست پێ ده کات (2113-2006) پ. ز. که به دوا بنه ماله ی سۆمه ری له مێژوودا داده نریت، پادشا (ئور نه موو - ۲۱۱۳ - ۲۰۹۶) پ. ز. به دامه زرینه ر و به به نیویانگه ترین پادشای ئه م بنه ماله یه داده نریت (۱۰). ئه وى شایانى باس بیت له سه رده مى ئه م پادشایه دا بۆ یه که م جار له مێژووی مرۆقا به تیدا کۆمه لگه یه کی ریکخرا و و چه کدار به چه ند ماده یه کی یاسایى هه ست پێ ده که یان، ئه م پادشایه به نیوی خودا وه ندی شاره که یه وه چه ند یاسایه کی ده رکردوه که زۆره یان به سزای سه خته وه په یوه ست بووه بۆ ئه وه که سانه ی که پیشیل و سه ریپچی ماده کانى بکه ن، که واته کۆنترین یاسا له سه رده مى حامورابیدا نه بووه وه ک زۆر که س به هه له وای ده زانن! به لکو تا ئیستا کۆنترین یاسا که به ده ست ئیمه گه یشتییت یاسای ئورنه مووه.

له سالى (۲۰۰۶) پ. ز. دا به یه که جارى له مێژوودا و له سه رده ستى ئه مورى و ئیلامیه کاندای کۆتایى به فرمانه وایى سۆمه ریبه کان هینرا، هۆی که وتنى بنه ماله ی سۆمه ریبه کان ئه وه بوو که دوا پادشایان (ئابى سن) لایئیکى که م ته مه ن بوو و بێ تا قی کردنه وه ی رامیارى بوو هه ره وها گرانبی ئه و باجانیه ی که خرابوونه سه ر ناوچه کان و خرابیبى بارى ئابووربى ولات وای کرد که زۆره ی هه ریمه کان له فرمانه وایى ئه م پادشایه بکشینه وه. به م شپوه یه ئیلامیه به کان توانییان ده ست به سه ر ولاتی سۆمه ردا بگرن و بۆ

هه تاهه تایه کۆتایی به فه رمانه وایی سۆمه ر بهیئن.

باسکردنی هه موو پادشا و بنه ماله فه رمانه ووا و شاره کانی سۆمه ر باسیکی زۆر درێخایه نه، من لیره دا به کورتی باسی گرنگترین پادشا و بنه ماله کانیا نم کرد، بیگومان زۆر له پادشایان و بنه ماله ی تر فه رمانه وایی سۆمه ر بیان کردوه، به لام باسکردنی هه موویانم به پیتیست نه زانی بۆیه لیتره به دووه ده چمه سه ر باسی ژیا نی کۆمه لایه تیی سۆمه ریبه کان.

چمکیک له ژیا نی کۆمه لایه تیی سۆمه ریبه کان

پیکهاتنی چینه کۆمه لایه تییبه کانی سۆمه ری بریتی بووه له سه ی به شی سه ره کی، به شی یه که میان چینی کۆیله کان بووه، ئەم کۆیلانه وهک هه ر شمه کیکی تر له بازاری سۆمه ریبه کانه فرۆشراون و ئال و ویریان پێ کراوه، کۆیله به نزمترین چینه کانی کۆمه ل دانراون و هه یچ مافیکی رامیار بیان له ولاتدا نه بووه، ئەم کۆیلانه له ئەنجامی شه ر و شه ره کانی ولاتی سۆمه ر له گه ل ده ور و به ره کانییدا هه میشه ژماره یان له زۆر بووندا بووه. چونکه دیله کانی شه ر کراونه ته کۆیله و مافی گه رانه و هه یان نه بووه بۆ ولاتی خو یان، هه ر کۆیله یه ک له مانه به هۆی ملوانکه یه که وه که ته خته ی گلیکی بچووکی پیتوه بووه و نیوی سه ردار ی ئەو کۆیله یه ی له سه ر نووسراوه، ناسراونه ته وه. چینی کۆیله کان زۆریه ی کات ژن و ژنخوازییان هه ر له نیو یه کدا بووه، منداله کانیشیان به و پیتی به بوونه ته کۆیله و شمه کی ئەو سه رداره ی که خوا هنی باوک و دایکی ئەم مندالانه بوون. هیندیکی نووسراوی سه ر ته خته گله کانی سۆمه ری وای ده رده خات که شوو کردن و ژنه یینانیش له نیوان چینی کۆیله و چینه کانی تر دا هه بووه به لام منداله کانیا ن هه ر به کۆیله یه تی ماونه ته وه تا ئەو کاته ی که رزگار بوونیان له کۆیله یه تی له لایه ن باوک یا خود دایکه ئازاده که یانه وه ئاشکرا کراوه. باری گرانی کۆمه ل و کارکردنی سه خت له سه ر شانی ئەم کۆیلانه بووه، به رامبه ر به پارووه نانیکی مه مره و مه ژێ که گوزه رانیان پێ کردوه

به درێژی میژووی سۆمه ریبه کان هه یچ شتیکی واما ن به رچا و ناکه ویت که ئەم کۆیلانه بۆ چاره کردنی باری کۆمه لایه تی و گوزه رانیان بزووتنه وه یه ک یا خود شه ر شتیکی وایان دژی سه رداره کانیا ن و چینه ئازاده کان کردیبت، هه ره کو چۆن له شه رشی (سپار تا کۆس) دا کۆیله کان شه ر شتیکی مه زنیان ده رباره ی چینه ئازاده کان به رپا کرد.

له یاسا سۆمه ریبه کانه و به تایبه تی له یاسای ئۆر نه موودا، حاشا کردنی کۆیله یه ک له سه رداره که ی چه ندین سه زای سه ختی بۆ دانراوه، ئەوه ی شایانی باس بیته هه ر له و یاسایه ی ئۆر نه موودا هه ندیک له ماده ده کانی په یوه ندی نیوان چینی کۆیله و چینه کانی تری ریکه خستوه (۱۱).

چینی دووه می سۆمه ریبه کان بریتی بوون له چینه سه ره به سه ته کان که ئەمانه له ده وله مه ند و خیزانه ئەریستۆکراتییبه کانی ولاتی سۆمه ر بوون، هه ر ئەمانه شن که سه ردار ی کۆیله کان بوون. ئەم چینه خوا هن زه وی و هۆیه کانی به ره مه یینان و زه وی به کشتو کالییه کان بوون، هه رچی ره ز و باخی ولاتی سۆمه ر هه بووه مولکی ئەم چینه سه ره به سه ته بووه، له نیو ئەم چینه دا سه ی توژی کۆمه لایه تیی زۆر گرنگ هه بوون که بریتی بوون له:

یه که م: زیوانی په رستگا کان.

دووه م: ئەفسه ره سه ربازییه کانی نیو له شکر ی سۆمه ریبه کان.

سه ییم: خیزانی پادشا (فه رمانه وای رامیاری ولاتی سۆمه ریبه کان).

چینی سه ییم می سۆمه ریبه کان بریتی بوون له چینی نیوه راست، ئەمانه هه ندیک له هۆیه به ره مه یینه بچووکه کانیا ن به ده سه ته وه بووه، وهک چینی و رستن و دروستکردنی گۆزه و دیزه و پیشه سازییه ده سته کانه ی تر، هه ره وها جووتیاره کانیش زۆریه یان سه ر به م چینه بوون، که واته ئەم چینه به ته واته نیوه راستی چینی کۆیله و چینی سه ره به سه ت بووه چونکه نه وهک کۆیله کان ژیا نیان ته سه م و بن ده ست بووه و نه وه کو چینی سه ره به سه تیش خوا هن ده سه ته لات و ئیمتیاز بوون.

پادشا له ولاتی سۆمه ریبه کانه هه ر قسه یه کی کردیبت وهک یاسا و

بووه، هەر پادشاهیە ک چەند راویژکارێکی خۆیی هەبووه بە تاییبەتی راویژکاری تایینی که له هەموویان گرنگتر بووه و رای خوداوهندی بە پادشا گە پاندووه و بۆ لیکداوێتەوه، دەربارە ی هەر هەنگاوێک که پادشای سۆمەر له هەر کارێکدا نابێتی.

له ولاتی سۆمه ریبه کانه وەک یارمه تیده رێکی پادشا بۆ به رێتوهردنی کاروباری رامیاری و سه ربابی ولات دوو ئه نجوومه ن هه بوون که ئه وانیش (ئه نجوومه نی پیران) و (ئه نجوومه نی جه نگاوه ران) بوون که ئه مانه له نێبو چینه سه ره به سه ته کانه هه لێژێردراون، ئه م دوو ئه نجوومه نه که م تا زۆر به شداری رامیاری سۆمه ریبه کانیان کردووه و جار نه جارێکیش دوو به ره کییان که وتۆته نیوانه وه. رۆلی ئه م دوو ئه نجوومه نه له به شداریکردنی رامیاری سۆمه ریبه کانه به ته واهه تی له داستانی گلگامشی به نیوانگدا هه ست پێ ده که ی (۱۲).

کۆمه لگهی سۆمهری زیتەر کۆمه لگه به کی کشتوکالی بووه، گه نم و برنج زۆرتینی ئه و دانه ویلانن که سۆمه ریبه کانه پیتوهی خه ریک بوون، پیشه سازیان به زۆری بریتی بووه له که ره سه ته جه نگییه کانی و هک تیر و که وان و رم و گالیسه که و چەندان که ره سه ته ی تر هه روه ا رستن و چین و گۆزه کاری و که لوپه لی تر، له گونده کانه جگه له کشتوکال، مه رومالات په روه رده کردن و شوانیته ی پیشه به کی سه ره کی و زۆر گرنگ بووه.

ولاتی سۆمەر و هک ئاشکرایه ولاتیکی بێ کانه یه، له به ره وه ی کانه زاکان زۆریه یان له ناوچه شاخواوییه کانه هه ن و دهرده هینریت، بێگومان دروستکردنی ئامیهر جه نگییه کانه پیتوستی به جوهره کانه هه یه و به رێژه به کی زۆریش، هه ر له به ر ئه م مه به سه ته ش بوو سۆمه ریبه کانه که وتنه خو شکردنی په یوه ندی دپلۆماسی له گه ل دراوسێکانیانه. به ده سه تخستی کانه له لایه ن سۆمه ریبه کانه وه ئه وهنده گرنگی هه بووه که زۆر جار وای لێ کردوون که له گه ل نه ته وه ئه وهنده گرنگی هه بووه و کوردستاندا به شه ر بێن، تاوه کو خو یان بینه خاوه نی ئه و چیا یانه و کانه یان به ناسانی و هه چنگ بکه ویت بۆ دا بینه کردنی که ره سه ته جه نگییه کانیان.

هونه ری سۆمه ریبه کانه هونه رێکی زۆر به رز و پیر له ته کنیک و دا هینانی سه یره، بوونی ئه و هه موو کاره هونه ریبه مه زاننه ی که له مۆزه خانه کانی جیهاندا هه ن گه واه ی بۆ پێشکه وتووی هونه ری سۆمه ریبه کانه ده دن، سۆمه ریبه کانه له دروستکردنی فه خسووری و گۆزه و دیزه و په یکه ر و خانووه رده دا زۆر پێشکه وتوو بوون.

هونه ری بینه سازی له ولاتی سۆمه ردا گه یشتۆته پله به کی واکه ئه ندازیارانی ئیستای سه رسام کردووه، دروستکردنی ئه و هه موو کو شک و ته لار و په رستگا و زه کوورانه به گه وره ترین کاری بینه سازی کۆن ده ژمیردریت، که هه موویان به پیتی نه خشه ی ریکو پیتک و ئه ندازه بیه یانه دروست کراون، به لام له هه موویان گرنگتر دروستکردنی په رستگای زه کووریه که به رزایی هه ندیکان ده گاته (۸۰ پێ) که ئه مه ش زۆر تر پێشکه وتووی هونه ری بینه سازی سۆمه ریبه کانه دهرده خات هه روه کو له دواییدا باس ده کریت.

ئه وه ی شایانی باسه ئایین رۆلێکی بالای بینه وه له پێشخستی هونه ر و په یکه رتاشین و دروستکردنی په رستگا و زه کوورنه کانه به و شیوه نایابه. هه ر ئایینه شه که رۆلێکی کاریگه ر و ترسناکی له مێژووی سۆمه ریبه کانه هه بووه و له هه موو کون و قوژبێنکی ولاتی سۆمه ردا په یکه ری خوداوه نده کانی تیدا بووه. کۆمه له ی خوداوه نده سۆمه ریبه کانه ده تانین له سه ره مۆره لو له بیه کانه بینه یان که له ماوه ی

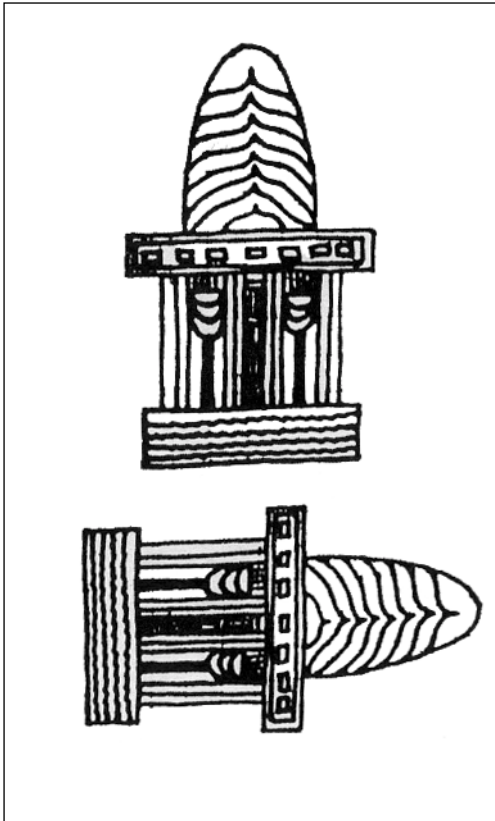
14 مۆرێکی لووله یی که وینه ی چەند خوداوه نديکی له سه ره

تۆرۆک یا خود ماوهی چاخى نیمچه میژوو بییدا دۆزراونه ته وه. خوداوهنده سۆمه ریبه کان ههروه کو خوداوهندی گریبه کان له له شولاردا ههروه کو مرۆف و ابووه و خووره و شتی مرۆفی هه بووه، نووستووه و خواردویتی و خواردویتییه وه، ههروه ها خوشه و یستی کردووه و رکیشی هه لساوه، ته نانه ته هندی جار مردووشه، به لام جیاوازی نیتوان ته م خوداوهنده و مرۆف ته وه بووه که خوداوهنده کان خاوهن هیزیکى بی سنوور و مهزن بوون. چیرۆکی دروستبوونی گهردوون که کۆنترین و به نیویانگترینی ته فسانه ی سۆمه ریبه کانه، ده توانین نیتوی زۆریه ی خوداوهنده سۆمه ریبه کانی لی هه لیه ینجین، جگه له ته فسانه کانی تر که هه ر یه که یان که م و زۆر نیتوی ته و خوداوهنده یان هیتاوه.

گرینگترین خوداوهنده کانی سۆمه ر ته مانه ن:

- ۱- خوداوهنده ئانۆ: که خوداوهندی ئاسمان بووه و به گرینگترین و گه وره ترین خوداوهنده سۆمه ریبه کان داده نریت، چونکه خوداوهندی هه موو خوداوهنده کان بووه. ته و خوداوهنده وه کو له زۆریه ی تیکسته میخییه کانه ده رده که ویت باوکی زۆریه ی خوداوهنده کانه، وه ک خوداوهندی با (ته نلیل) و خوداوهندی ئاووهه وا (تاشکوپ) و خوداوهندی ته قین و ژیان (ته نانا). ههروه ها باوکی خوداوهنده (پاپا)یشه که خوداوهندی شاری له گشه و ژنی خوداوهنده (نه نگرسو)یه، جگه له خوداوهنده (کاتۆم دۆک) که به دایکی هه موو زارۆلان و شاری له گش داده نریت، ههروه ها خوداوهنده (نه سا با) خوداوهندی دانه ویتله و دیسانه وه باوکی زۆریه ی خیتو و درنجه کانه، هه ر ته م ئانۆیه شه که خوداوهندی نه خوشی و مردنی بۆ مرۆف دروست کردووه، جگه له چه ندين خوداوهندی تر (۱۳).
- ۲- خوداوهنده ته نلیل: خوداوهندی بایه که به پله ی دووه م دیت له دوای ئانۆه.
- ۳- خوداوهنده ته نکى: خوداوهندی زهوی و ئاوه کانی ژیر زهوی و به پله ی

15

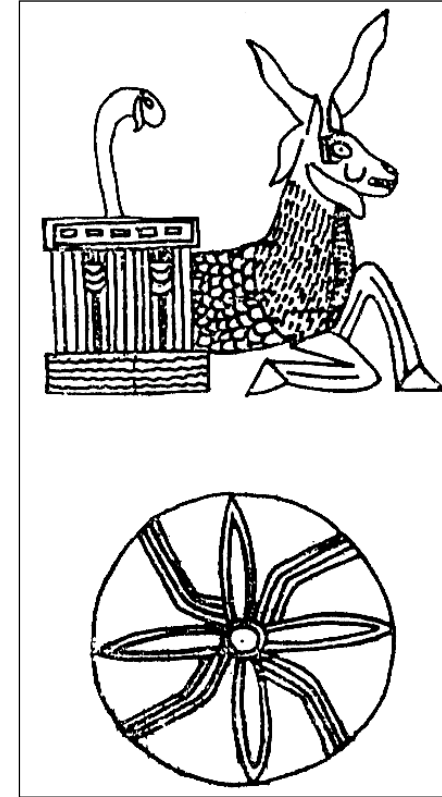
هیتای خوداوهنده
ئانۆ

16

هیتای خوداوهنده
ته نلیل

سییه م دیت.

- ۴- خوداوهنده تۆتۆ: که خوداوهندی خۆره و به پیتی بیرو باوه ری سۆمه ریبه کان خوداوهندی خۆر له شه ودا نوقمی ده ریاکان ده بییت و به یانیا نیش له نیتوان چیا کانه وه هه ل دیت (۱۴).
  - ۵- خوداوهنده نه نگرسو: خوداوهندی شاری گه رسۆی سۆمه ری.
  - ۶- خوداوهنده مه ردۆخ: که خوداوهندی کۆنی سۆمه ریبه کان بووه و پاشان له سه رده می بابلییه کانه بۆته خوداوهندی شاری بابل.
- ته وانه ی سه ره وه نیتوی هه ندیک له گرینگترین خوداوهنده سۆمه ریبه کان

17

هیمای خوداوه ند
ئه نکى

18

هیمای خوداوه ند
ئوتۆ

بوون که هه ربه که یان به پیتی پله و پایه ی مه زنی تی یان له لایه ن سۆمه ریبه کانه وه په رستراون و هه زاران په یکه ر و په رستگایان بو دروست کراوه ، سۆمه ریبه کان له و پروایه دا بوون هه ر شتی ک خوداوه ندی کی هه یه و پاشانی ش نابی ت ئه وه له بیرکه یه ن که له نیو ئه وه موو خوداوه ندانه ی سۆمه ریبه کانه دا خوداوه ندی دایک که هه ر له سه رده می گونده کانی زاوی چه می و چه رموودا شانده ده ریبه کوردستان ییه کانی چاخى به ردینی نوێ په رستوو یانه ، جیگایه کی تایبه تی هه بووه و هه زاران په یکه ری بو دروست کراوه ، ئه م خوداوه نده به زمانى سۆمه ریبه کان پیتی گو تراوه (نه نخورساک).

زانست به گشتی له سه رده می سۆمه ریبه کانه به هایه کی تایبه تی هه بووه ، هه ندیک له ته خته گله سۆمه ریبه کان ئه وه مان بو درده خه ن که سۆمه ریبه کان ئاگاداریی جوولته ی ئه سستی ره کان و وه رزه کان و مانگ گیران و خو رگی ران و دوا زده بو رگه که بوون . هه روه ها له زانستی ماتماتیکی شدا هه ولی شیکار کردنی چه ندین دۆزیان داوه و شاره زایی یان له کو رده وه و لیکنان و دابه شکردندا به ته واوه تی هه بووه ، ئه وه ی جیتی سه رسورمانه یه کی ت له و ته خته گلانه ی که له کتیبخانه که ی ئاشوور بان یپالدا دۆزرا وه ته وه و که ده گه رپته وه بو سۆمه ریبه کان ، باسی تیوره ماتماتیکی یه به نیویانگه که ی (فیساگۆرس) ده کات ، که گریکی یه کان به هه له داویانه ته پال فیساگۆرس یا خود فیساگۆرس له وانه وه وه ری گرتی ت ، دۆزینه وه ی بیردۆزکی وه ک فیساگۆرس له لایه ن سۆمه ریبه کانه وه ئه وه ده گه یه نی ت که له زانستی ماتماتیکی دا زۆر پیشکه وتوون .

هه روه ها له پیشکایه تی و چاره کردنی نه خو ش و ده رمان و گیاسازیشدا سۆمه ریبه کان زانی نی باشیان هه بووه هه روه کو له و ته خته گلانه دا ده رده که ویت که بو ئیمه یان به جی هیشتووه ، جگه له ماده ده کانی یاسای ئۆر نه موو که هیندی کیان په یوه ندیی نیوان پیشک و نه خو ش ریک ده خات و کرتی پیشک له هه ندیک نه خو شیدا دیاری ده کات .

په راویز ده کانی به شی شه شه م:

- (۱) ب. ل، ۱۸ د. پاکیزه ره فیق حیلمی، گو فاری کاروان، ژماره ۶۲.
- (۲) ب. ل، ۱۳۸، د. سامی سعید الاحمد، العراق القديم، الجزء الاول، بغداد، ۱۹۷۸.
- (۳) ب. س. ب. ل، ۱۷، د. پاکیزه، گو فاری کاروان.
- (۴) ب. س. ب. ل، ۶۲، ته ها باقر.
- (۵) ب. س. ب. ل، ۶۹، العراق في التاريخ.
- (۶) ب. س. ب. ل، ۲۳۸-۲۴۳، د. سامی سعید الاحمد.
- (۷) ب. س. ب. ل، ۷۰، العراق في التاريخ.

(۸) ب. س. پ. لا، ۱۲۴، جين پوترۆ.

(۹) ب. س. پ. لا، ۱۳۴، احسان نوري.

(۱۰) ب. س. پ. لا، ۸۱، العراق في التاريخ.

(۱۱) ب. د. فوزي رشيد، الشرائع العراقية القديمة، بغداد، ۱۹۷۹.

(۱۲) ب. د. طه باقر، ملحمة گلگامش، بغداد، ۱۹۸۰.

(۱۳) ب. س. پ. لا، ۱۵۱، حضارة العراق، الجزء الأول.

(۱۴) ب. س. پ. لا، ۱۹۵.

بهائى ههفتهم

يهكهمىن نيشتمانى سۆمهرىيهكان

ئهو بگره و بهردهيهى كه لهسهه نهژادى سۆمهرىيهكان و يهكهمىن نيشتمانى داىكزادهيان ههيه، واى له زاناىانى ئهمرۆ كر دووه كه خوڤان لهم كيشهيه نهدهن و فهرامۆشى بكهن، تا واى لى هاتوووه كه ههنديكيان بلتين نهنديشه و تهراويلكهيه و پتوبست ناكات مرۆ خۆى پتوه ماندوو بكات.

سۆمهرىيهكان نهبولگارين و نه له ناوچهكانى دۆلى سند و باشوورى بلوخستانهوه هاتوونهته دهشتى ليهتهيهيهوه. بنهچه و نهژادى ئهم سۆمهرىيهكانه دهگهريتهوه بو ناوچهكانى چياكانى زاگروس كه ئيستا (كوردستان)ى پى دهلين.

ئاشكرايه كه چياكانى كوردستان له دهروويهى (600.000) سال پيش ئيستيوه مرۆقى چاخه كوئهكانى تيدا ژياوه و له پاش ههزاران سال و چهندين تاقىكردنهوهى سهخت ئهم مرۆفانه بوونهته خاوهن شارستانى، پاشهروكهكانى گوندى چهرموو و سهدان ناوچهى ئاركيۆلۆژيى تر ئهمهمان بو دهسهلميتيت، ئهو سۆمهرىيهكانه كه ئيمه باسيان ليتوه دهكهين نهوهى ئهو كوردستانىيه كوئانه كه بهدرىژايى زيتر له نيو مليون سال له ئهشكهوت و دۆلهكانى زاگروسدا ژياون.

بردنهوهى نهژاد و پهيوهستهگيى سۆمهرىيهكان بو ئهو زاگروسىيه كوئانه چهندها بهلگهى ماددى و ئاركيۆلۆژيى بههيز و لۆژيكانه پشتگيرى دهكهن، كه لهمهودوا بهدرىژى باسيان ليتوه دهكهم.

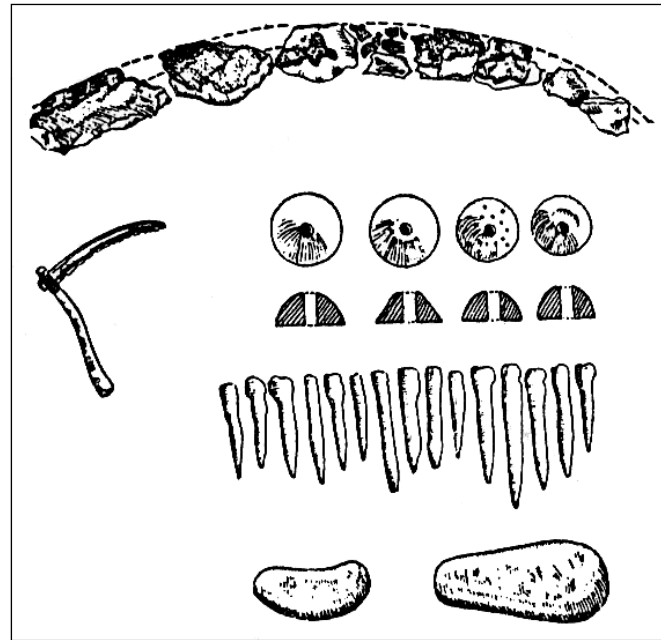
ئهو بهلگانهى كه گهواهى بو يهكهمىن نيشتمانى سۆمهرىيهكان دهدهن

ليكوئيلينهوهى ميژووبى پيش چاخه ميژووبىيهكان بههۆى نهبوونى نووسينهوه، بههۆى كههسته شارستانى و بهلگه ئاركيۆلۆژييهكانهوه دهبيت كه ئهمانهش برىتين لهو پاشهروكانهى كه ئهو نهتهوانه بو ئيمهيان بهجى

هیشتهوه. وایرهدا گرنگترینی ئه و به لگانه ی که یه که مین نیشتمانی سۆمهر ییه کان ده سه لمیتیت که ئه ویش چیاکانی کورداستانه ده خمه رو...

به لگه ی یه که م: که ره سه تارکیۆلۆژی یه کان

که ره سه ته ی تارکیۆلۆژی، به و پاشه رۆکانه ده گوتیت که مرۆقی کۆن له ژبانی رۆژانه ی خۆباندا به کاربان هیناوه و له ناوچه و که لاوه کۆنه کاندایه هۆی پشکنین و هه لکۆلینی تارکیۆلۆژی یه وه ده دۆزیته وه، که بریتین له نامیره کانی راو و کشتوکال و گۆزه و دیزه و ده فر و نامانی فه خفوری و چهندان که ره سه ته ی تر، که مرۆقی کۆن به هۆبان وه کاروباری خۆبانیان پین به پتوه بردووه. گرنگترینی ئه و که ره ستانه فه خفوری یه، که به یه که م که ره سه ته داده نریت که شویتنه واره وانه کان ژماره یه کی زۆریان له شویتنه دیرینه کاندایه دۆزیبیته وه، ئه م فه خفوری یه جگه له وه ی راده ی پیشکه وتن و ته مه نی

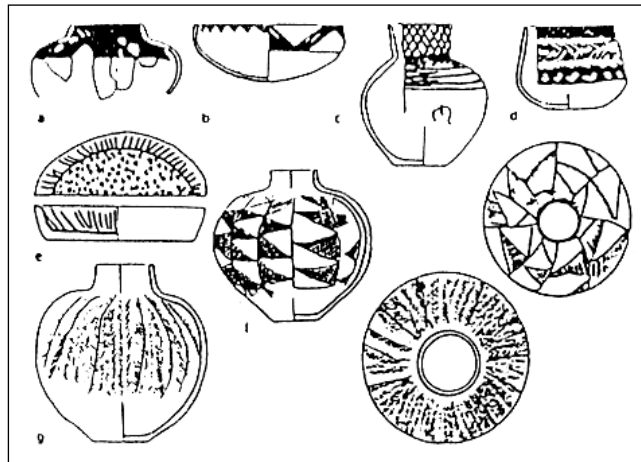

19 چهند که ره سه ته یه کی گوندی حه سسونه

شارستانی ده رده خات پارچه کانی شی به هۆی هۆکاره سروشتی یه کانه وه له ناو ناچن ته مه جگه له وه ی که بوونی ئه م پارچه فه خفوری یه لانه له هه ر ناوچه یه کدا به لگه یه بو ئه وه ی که ئه و ناوچه یه، ناوچه یه کی تارکیۆلۆژی یه، واته دیرینه.

کورداستان له ده وروبه ری پیتش نیو ملیۆن ساله وه مرۆقی تیدا ژباوه، زاراوه ی مرۆقی شانده ر بۆته باو بو نیشتمانی ئه و مرۆقه کۆنانه ی که له کورداستاندا ژباون، به هۆی دۆزینه وه ی ئیسکی ئه و مرۆقه کۆنانه وه بو یه که م جار له ئه شکه وتی شانده ردا. ئه م شانده ر یه لانه که هه ر له کۆنه وه خه ریکی راوکردن بوون، به ره به ره نامیره کانی راوکردن یان دروست کردووه و په رهیان پین داوه، له زۆر ناوچه و ئه شکه وتی کورداستاندا ئه م نامیری راوکردنانه دۆزراوه ته وه.

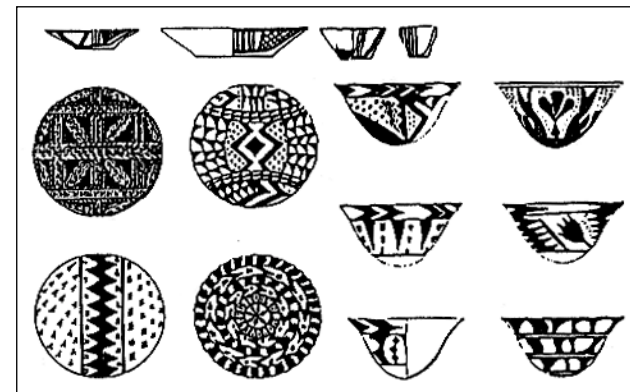
له پاش نیشته جی بوونی ئه م شانده ر یه لانه له ناوچه کانی وه ک پاله گه وره و که ریم شار و جۆگه مامی و چهندان ناوچه ی تردا له نیشوان (15000 تا 7000) سالی پ.ز.وه، ورده ورده و بو ئاسانکردن و به پتوه بردنی کاروباری رۆژانه ی خۆبان چهندان که ره سه ته ی وه ک گۆزه و دیزه و فه خفوری و نامیری

20 چهند گلینه یه کی گردی حه سسونه

راو و کشتوکال و شتی تریان دروست کردوو و په ره یان پی داوه. له پاش کوچکردن و نیشته جی بوونی ئەم شانە دەریبانه بۆ ناوچهی (حه سوونه) له دەورو بهری هه زاره ی پینجه می پ. ز دا په ره یان به م که ره ستانه داوه و به ره و پیشیان خستوو، ئەگەر بیتو به راورد پک له نیوان ئەو که ره ستانه ی هه زاره ی پاز ده یه م تا هه فته می پ. ز و که ره ستانه کانی ناوچه ی هه سوونه ی هه زاره ی پینجه می پ. ز بکه ین، تیبینی ئەوه ده که ین که که ره ستانه کانی هه سوونه هه ره ئەو که ره ستانه ی ناوچه چیا ییبه کانی به لام به شتیوه کی پیشکه و تووتر، دیاره کوچکردنی چه رموویبه کان بۆ هه سوونه و نیشته جی بوونیان له ویدا که هه زار سال زۆرتری پی چوو، به حوکمی به ره و پیشچوونی ره وره ی شارستانی ده بیت په ره به و که ره ستانه بدن و پیشیان به خن.

له پاش هه زاره ی پینجه می پیش زایینه وه و له ناوچه کانی چینه کانی سه رووی هه سوونه و هه ره ها سامه را و ئاریدۆ و قه لای حاجی محه مه ددا که میژوو یان بۆ ده وره یه ری (٤٥٠٠) پ. ز ده گه پیتسه وه، هه ره ئەو که ره ستانه ی که هه سوونه ییبه کان له ناوچه چیا ییبه کانه وه وه ریانگرتوو، زۆرتری پیش خراوه له ماوه ی ئەو پینج سه د ساله دا و پاشان ئەم پیشکه و تنه زیتر له و که ره ستانه دا به دی ده که ین له گردی (خه له ف) و ماوه ی

چەند گەلێنە بەکی شاری ئاریدۆ

(عه بید) دا که میژوو یان بۆ هه زاره ی چواره می پ. ز ده گه پیتسه وه، ئەو لیکیۆلینه وه یه ی که زانایانی ئارکیۆلۆژی (دیقید و جوان ئوتیس) له سه ره ده فر و ئامانه کانی ماوه ی (عه بید) کردوو یان، وای لی کردوو که بلین ره سه نی ئەو که ره ستانه ده گه پیتسه وه بۆ ئیران (دیاره مه به ستیان ناوچه کانی خۆره لالت و باکووری خۆرئاوای ئیرانه، واته خۆره لالتی کوردستان)^(١).

به و شیوه یه تا به ره و خوار بیه ی و له میژوو دا به ره و پیش پرۆین پیشکه و تنی زیتر له و که ره ستانه دا به دی ده که ین تا ده وره یه ری هه زاره ی سه یبه می پیش زاییندا که له ئۆرۆکدا ئەو که ره ستانه به شتیوه کی زۆر پیشکه و تووتر و زۆر ریکویکتی ده بینین.

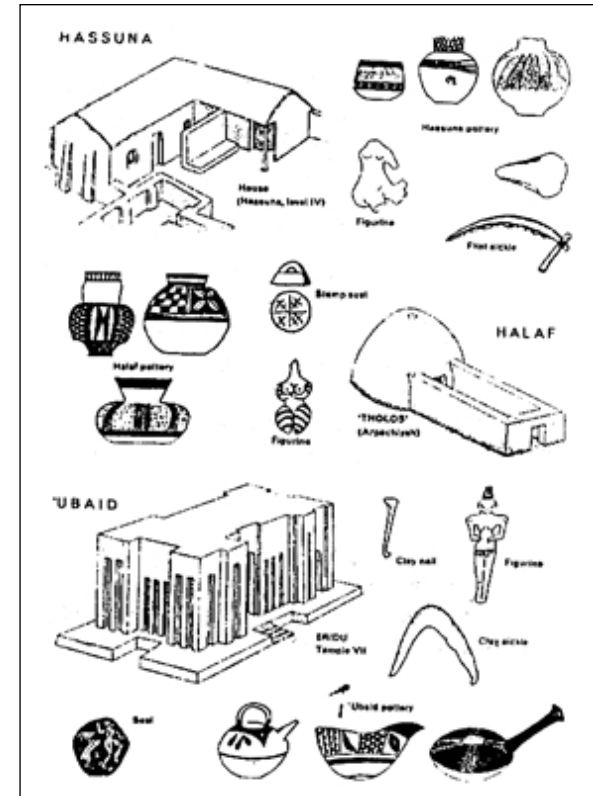
له راستیدا شاری ئۆرۆک به نیو جه رگه و پیشکه و تووترین شاری سۆمه ری داده نریت، هه ره هه مان لیکیۆلینه وه ی زانایان (دیقید و جوان ئوتیس) ئەوه ی ده رخستوو که له باشووری کوردستاندا ریزه یه کی زۆر له که ره سه ته ی شارستانیبه کانی ئۆرۆک هه ن بۆ نمونه ناوچه ی (گردی ره ش) ی نزیک ژهنگار و قالینج ئاغای هه ولیتر و ناوچه کانی نزیک رانیسه ی سلیمانی و هیندیک شوینی تریش که هه ره به ته واته تی هاوچه شان له گه ل فه خفوریبه کانی ئۆرۆکی سۆمه ریدا^(٢) به لام ئەم فه خفوریبه کانی کوردستان ته مه نیان له وانه ی ئۆرۆک زیتره واته کۆنترن، که ئەوه ده گه یه نییت ره سه نی ئەم فه خفوریبه سۆمه ریبه کانی کوردستانه وه یه. زانا و میژوونوس درایشه ر - G. R. DRIVER له باره ی ویکچوونی ئەم که ره ستانه وه وا ده لیت: کۆنترین شوینه وار و ئاسه واری کورده کان، ئەو گلینه و سواله ته سۆمه ریبه کانی که له ژیر هه ردا بینراونه ته وه و ده گه پیتسه وه سه ره سی هه زار سال به ره له دایکبوونی عیسا... و له سه ره هیندیکیان وشه ی کاردا - KARDA ده خوینریتسه وه، هه ره ها یه کییک له و گلینه، سه رده می پادشایه تیبی شو - SHU - SIN سه ی که ده چیتسه وه سه ره ئور UR پیشان ده دا (١٩٧٨ پ. ز) و کارداکای KARDAKA له سه ره ده خوینریتسه وه^(٣).

زنجیره ی پیشکه و تن و له یه کچوونی ئەو که ره سه ته ئارکیۆلۆژیانه و له هه ره ناوچه یه که وه بۆ ناوچه یه کی تر، که خالی سه ره تا و دروستبوونی له

چیاکانی کوردستان دایه، به لنگه یه کی ماددی و ئارکیۆلۆژیی زۆر گرنگه بۆ گواستنوهی شارستانی له باکووره و بۆ باشوور و پاشان بردنه وهی رهسه نی سۆمه رییه کان بۆ چیاکانی کوردستانیش دهسه لیتیت.

به لنگه ی دووهه: زمانی سۆمه رییه کان

زمان، ههروه که هه موومان ده زانین هۆیه که بۆ ئاخوتن و له یه که گه یشتنی مرۆف، زمانی سۆمه ری کۆنترین زمان نییه له میژوودا ههروه که چۆن سۆمه رییه کان خوشیان کۆنترین نه ته وهی میژوو نین، به لām زمانی

چه ند که رهسته یه کی ئارکیۆلۆژیی هه سسونه و حه له ف و عوبه یید

سۆمه رییه کان کۆنترین زمانه که به هۆی نووسینی میخیییه وه نووسرا بیته وه به دهه ست ئیمه گه یشتبیت، بیگومان نووسین به شیوه یه کی وینه یی ههروه که پروفیسۆر گرامر ده لیت (له ولاتی سۆمه ردا له کۆتایی هه زاره ی چواره می پیش زاییندا دهستی پێ کردوه، ورده ورده شیوه ی میخییی سه ندوه) ئەم دیارده شارستانییه ی سۆمه رییه کان له نیو میلله تانی دی ده وره به ری خۆیاندا بلا بوته وه و سوودپکی گرنگی گه یاندۆته لیکۆلینه وهی میژویی ئەو هه ریمان، که ئەمڕۆ به عیراق و ئێران و تورکیا و سوریا و لوپنان و فه له ستین نیودارن (۴).

سۆمه رییه کان به هۆی دا هیتانی ئەم نووسینه میخیییه وه زۆریه ی زمان و ئەدهب و کاروباری رۆژانه و ماده ی یاسایی و نامه پادشایییه کان خۆیان تۆمار کردوه، له ده وره به ری هه زاره ی سییه می پ. ز دا نووسینی میخی به ته و اه ته ی له ولاتی سۆمه ردا به شیوه یه کی پیشکه و توو بلا بوته وه، ئەم سۆمه رییه کان به هۆی پارچه دارێک یاخود قامیشییکی سێ چوکلته بییه وه له سه ر ته خته قوری پاک که بۆ ئەو مه به سه ته ئاماده کراوه نووسبو یانه و پاشان له کوره ی تاییه تیدا ئەو ته خته قورینه یان سوور کردوه ته وه، بۆ ئەوه ی تا ماوه یه کی باش بمییتته وه و له شان رزگاریان بییت.

زمانی سۆمه رییه کان زمانییکی دارپژراوه و تاوه کۆ ئیستا نه زانراوه سه ر به کام گروهی زمانه کانه (۵).

زمانه هیندونه و وره یییه کان و له نیو ئەوانیشدا زمانی کوردی دیارده ی دارپشتنی تیدا یه ههروه که زمانی سۆمه رییه کان، به لām تاوه کۆ ئیستا لیکۆلینه وه به کی چروپری و له لایه ن ئەو زانا زمانه وانانه وه نه کراوه که له زمانی سۆمه ری و زمانه کۆن و نوپه کانێ تردا پسپۆرن و هه ولتی دۆزینه وهی ره سه نی زمانی ئەم سۆمه رییه کان به دن، یاخود به هیتزترین په یوه ندی له نیوان زمانی سۆمه ری و زمانییکی تردا دیاری بکه ن.

هه رچه نده زمانی سۆمه رییه کان و زمانه سامیییه کانێ دیکه هه ندیک زاراه و وشه ی یه کتریه یان په ربوه ته نیو زمانه کانیا نه وه به لām زمانی سۆمه رییه کان به هیج جوړیک په یوه ندی له گه ل زمانه سامیییه کانه نییه و

نه ژادی ناچیتته وه سه ره ئه وان.

له هه زاره ی دووی پ. ز دا بنه ماله و فه رمانه ره وای سۆمه ره به یه که جاری مالتا وایی له میژوو کرد، به لام زمان و ئه ده بی سۆمه رییه کان هه ره مایه وه و سامیییه کان بوونه خاوه نی. هه رچه نده زمانه ی سۆمه رییه کان وه که ناخافتن به ره به ره که م بووه وه و تا وای له هات به کار نه ده هیترا به لام ئه ده به که یان هه ره مایه وه و په رچه ی زمانه سامیییه کان تری وه که ئه ده ی و بابلی و ئاشووری کرا، زمانه ی سۆمه ریش وه که زمانه ی زانست تا وه که له دایکیوونی مه سیح له سه ره ته خته گله کان و شان به شانیه زمانه کانیه تر، تیگسته ئایینی و ئه ده بی و سیاسیییه کانیه یی نووسراوه ته وه.

زمان باشترین و به لگه دارترین سه رچاوه یه بو لیکنۆلینه وه ی میژوویی، به هۆی زمانه وه ده توانین زۆریه ی گری کویره میژوویییه کان به ده ریخه یین، ئه گه ره به هۆی زمان و دۆزینه وه ی هیتا میخیییه کانیه سهر ته خته گله کانه وه نه بووايه، ئیمه ئیستا به شیکه ی زۆر زۆر که می میژوویی ناوچه که مان ده زانی و سه رچاوه شمان بو لیکنۆلینه وه ی میژوویی ناوچه که ته نه ها که ره سه ته ئارکیۆلۆژی و کتیبه کانیه وه که ته ورات و هیرۆدۆت و هیتدیکی تر ده بو، که واته زمان رۆلیکی زۆر ترسناکی له میژوو و میژووانیدا بینیه.

ده رباره ی زمانه ی سۆمه ری، د. پاکیزه که دیتته سه ره سه نه ی هه ردوو زمانه ی ئیلامی و سۆمه ری ده لیت: «به لای منه وه هیه دوولیم نییه له وه دا که هه ردوو زمانه که ش زمانه ی زاگرو سین، هه ره که یان له شوینی خۆیدا پشکو تووه له شیوه ی گه فتو گووه، که نووسین په یدا بووه، زمانه ی سهر به خۆی له په یدا بووه، راسته جیا وازی هه به له به نیی هه ردوو زمانه که دا بیگومان هه ره که له شیوه به که وه که وتۆته وه، هه ره به کیکیشیان له شوینیکی جیا دا نیشته جی بووه و نزیک هه زار سالیک زه مانیش له یه کی دوور خستو نه وه. ئیستا دوو شیوه ی زمانه یکی زنده و له هه ندۆ زماندا ئه وه نده له یه که دوورن که زۆر به ئاسانی له یه که ناگه ن. هه ردوو زمانه که - سۆمه ری و ئیلامی - به زمانه ی که ره تییه - SYLLABIC داده نرین واته - هه موو وشه ییک له که ره تییه که په یدا ده بی یا چه ند

که ره ته ییک، که بو یه که مانا ده ست بدا» (٦).

مامۆستا (توفیق وهه بی) ش له م باره یه وه ده بیژیت: (ئه و پسته بزۆینانه ی که له و وشه کۆنانه دا هه ن، بو من زۆر جیتی سه رنجن. من وای بو ده چم که پیته بزۆینه کانی I و U له پیگه یشتن و گه شه کردنی AKA وه پیگه اتوون ئه گه ره به هه له نه چوویم ده کری بلتین: A - KARD - I و GORD که درایشه ر (میژوونووسه) نیوی بردوون، پیگه ییو و گۆراوه ی ماکی کارداکا KARDAKA که له رووی سواله ته کانی سۆمه ریدا، بینراونه ته وه و خوتیراونه ته وه. پله ی ئه و گۆران و پیگه یشتنه و گه شه کردنه، به جوانیه له نیوان شیوه کانی کرمانجیدا به رچا و ده که ون. به نه رت و بناخه ی جیا وازیکی که له نیوانیدا ده بیئری، چۆنیه تی پله ی ئه و گۆران و پیگه یشتنه یه) (٧).

سۆمه رییه کان نه ته وه یه کی چیا یی بوون، به لگه یه کی گرنگی زمانه وانیه ئه مه ده سه لمینیت که ئه ویش ئه وه یه که ئه م سۆمه رییه نه وشه ی (کور - KUR) بو هه ردوو واتای (چیا - شاخ) و (نیشتمان) به کار ده هین (٨). ئاشکریه که به کاره یینانی ئه م زاراوه یه واته کور بو چیا ش و بو نیشتمانی به لگه یه کی زمانه وانیه به هیتزه که له وه وه ره پیتش ئه وه ی له ناوچه ی ده شتی لیته ییدا نیشته جی بن له ناوچه چیا ییه کاندایان و، که به ره و خواریش بوونه ته وه به ناوچه نیشته نییه نوئییه که یان گو تووه (کور) هه ره به یادی چیا کانه وه. چیاکان نیشتمانی سۆمه رییه کان بووه له به ره ئه وه ی که نیوی چیا یاخود (کور) یان هیتناوه واته نیوی نیشتمانه که یان هیتناوه و پاشانیش هه رچه نده له ناوچه چیا ییه کان دوور که وتوونه ته وه و له ته ختانی دا ژیاون به لام چیاکانیان هه ره له لا به پیروزی ماوه ته وه و نیوی ئه م نیشتمانه نوئییه شیان هه ره به نیوی چیاکانه وه بانگ کردوو. ئه وه ی شایانی باسه که وشه ی (کور) ی سۆمه ری که واتای چیا ده گه به نیت زۆر له وشه ی (کیو) ی کوردییه وه نزیکه که هه مان واتای هه به شایانی باسه خه لکی شاری سنه و ده وروبه ری به کوردستان ده لێن کورسان. کئی ده لیت ئه م (کور) ه هه مان (کور) ی سۆمه ری نییه!

به لّام ئه وهی زیتتر ره سه نی سۆمه ریبه کان له کوردستاندا پته وتر ده کات بوونی چیا به که له ناوچهی سه ر زبی بچووک له نزیک گوندی کانی توو له پشدر⁽⁹⁾ که هه ر به نیوه کۆنه کهی خۆی ماوه ته وه ئه ویش چیا ی (کوپر داخ) ه. نیوی ئه م چیا به زۆر کۆنه و ده گه پتته وه بو ئه و سه رده مه ی که سۆمه ریبه کان کۆچیان بو ده شتی لیته بی کردبیت، یا خود ئه و سه رده مه ی که سۆمه ریبه کان له ده ور به ری چیا ی کوپر داخدا ژیا بیتن. وشه ی کوپی سۆمه ری که واتای چیا و نیشتمان ده گه یه نیت هه ر نیوی ئه و چیا به یه که به درێژایی میژوو به نیوی خۆبه وه ماوه ته وه که له وانیه ته نها پاشگری (داخ) ی بو زۆر کرابیت و هیچ جیا وازی به ک له نیوان وشه ی (کوپر) ی سۆمه ری و نیوی چیا ی (کوپر داخ) ی ئه مرۆی باشووری کوردستاندا نیبه، له یه کچوونی ئه م دوو زا را وه یه و به هه مان و اتا گه وه ترین به لگه ی زمانه وانیه که کاتی خۆی سۆمه ریبه کان له ناوچه ی کوپر کوپر داخدا ژیا بیتن.

ههروه ها ئه وهی زیتتر چیا بیتیی سۆمه ریبه کان ده سه لمی نیت وینه ی ئه و درهخت و ئاژه له شاخا ویا به که له سه ر مۆره لووله بیبه کان هه لیان که ندوو، بو نمونه له سه ر هه ندیک له مۆره لووله بیبه کان درهختی سه روو و سنۆبه ر ده بینن و ئاشکرایه که ئه م جوړه درهختانه له ناوچه شاخا ویا به کاندانه بیت نیبه، کوردستانیش له بهر ئه وهی له چاخ ی بلا یستۆ سیندا زۆر به ی ناوچه کانی به فر و به سه ته له ک بووه باشترین درهخت که له و ئاو وهه وایه دا ژیا بیت درهختی سه روو و سه وه بهر بووه، نزیکترین ناوچه له سۆمه ریبه کانه وه که ئه م جوړه دارانه ی تیدا روو ابیت ناوچه ی چیا کانی زا گرۆسی کوردستانه، ئه وهی شایانی باس بیت ئه م جوړه درهختانه هه تا وه کو ئیستاش به شتیه به کی خۆرسک له ناوچه کانی دهۆکی باشووری کوردستاندا به شتیه ی دارستانی گه وره له لاپالی چیا کاندانه بچاومان ده که ون، وینه کردنی ئه م جوړه دارانه له سه ر مۆره لووله بیبه کانی سۆمه ریبه کان و شان به شانی نووسینه میخیه به کان ئه وه مان بو درده خات که ئه م درهختانه یان له لا پیرۆز بوو بیت و کاریان له سۆمه ریبه کان کردبیت به و سیفه ته ی که ئه م درهختانه له نیشتمانی یه که مینی سۆمه ریبه کاندانه

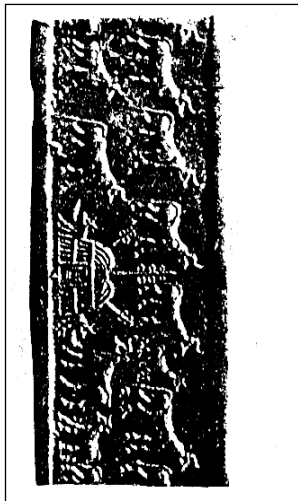
واته (کوردستان) خزمه تی با پیرانی سۆمه ریبه کانیان کردبیت و له زستانی ساردا گه رمی کردبیتته وه و خانوو و که ره سه ته ی شارستانی تریان له دروست کردبیت.

جگه له و درهخته چیا بیبه کان وینه ی به ران و بزنه کتویش له سه ر ئه و مۆره لووله بیبه کان ده بینن، که ئه وه ده گه یه نیت که کاتی خۆی له ناوچه ی چیا کاندانه راوی ئه م ئاژه لانه یان کردبیت و رهفتاریان له گه لدا کردبیتن. ئه و به ران و بزنه کتو بیبه کان که سۆمه ریبه کان وینه یان کتیشا وه زۆر جیا وازیان له گه ل مه ر و بزنی ناوچه ی ده شتی لیته بیبه هه یه، شتیه و روخساری ئه و

24

مۆرێکی تری لووله بی که وینه ی چه ند ئاژه لیکێ کتو بی له سه ره

23

مۆرێکی لووله بی که وینه ی چه ند ئاژه لیکێ کتو بی له سه ره

ئاژولانه به ته و او هه تی له وانه ده چن که تاوه کو ئه مرۆش له چیاکان و ناوچه هه ره سه خته کانی کوردستاندا ده ژین.

من لیته دا به ته و او هه تی نالیم زمانی سۆمه ری و زمانی کوردی یه ک زمانی، به لام ئه و نه ده دلیم زمانی سۆمه رییه کان یان هه مان زمانی کوردستانییه کۆنه کان بووه یاخود زۆر نزیککی یه که تر بوون و دوو شیوه زمانی (دیالیکت) یه ک زمان بوون. ئه و نزیککییه ی که ئه مرۆ له نیوان چه ندین زاوه ی زمانی سۆمه ری و زمانی کوردیدا ههستی پی ده که بن، له هه یچ زمانی تر دا ههستی پی نا که بن ئه گه ر بیته و به راوردی به که بن له گه ل زمانی سۆمه ری دا. بۆ نمونه له زمانی سۆمه ری دا دوو وانه یاخود (مثنی) نییه، ههروه کو چۆن له کوردی و زمانه هیندوئه و رو پییه کانی تریشدا نییه، ههروه ها له سۆمه ری دا نیوی بی لایه ن هه بووه، ههروه کو چۆن ئه مرۆ له کوردیشدا هه یه بۆ نمونه (به رد، خشت، دار...)، ئه مانه نیوی بی لایه نن.

به داخه وه تاوه کو ئیستا پسپۆریکی زمانه وانایی و امان نییه که په یه ونیدی نیوان زمانی سۆمه رییه کان و زمانی کوردی دیاری بکات و ئه و وشانه ی که له هه ردوو زمانه که دا هه مان و اتا و فۆنه تیکیان هه یه ده ربخات، ته نها چه ند که سیکی که م نه بیته که ئه وانیش هه ریبه که و له چه ند وشه به کی که میان کۆلیوه ته وه که له په نجه کانی ده ست تیپه ر ناکات.

دکتۆر سپایزه ر له کتیبه که ی خۆیدا ده رباره ی نیوه تایبه تییه کانی سۆمه ری ده لیته: ده شیته بلتین که له سه رده مه کانی ولاتی سۆمه ردا، ره گه زی گۆتی هه ر هه بووه که ئه مه یان بیگومان ره گه زیکی کوردستانییه (۱۰).

وا لیته دا هه ندیک له و وشانه و چه ند وشه یه کی تریش که له هه ردوو زمانی سۆمه ری و کوردیدا هه مان و اتا و فۆنه تیکیان هه یه ده خه مه روو و ههروه ها ئه و وشانه ی که تارا ده یه ک له زمانی کوردیییه وه نزیکن:

* ئا - A: له سۆمه ری دا به واتای (ئاو) هاتوه.
* گو - GU: له سۆمه ری دا به (گۆی - که نار) هاتوه - بۆ نمونه (گۆی ئاو، گۆی چه م، که ناری ئاو).

* ساگ - SAG: له سۆمه ری دا به واتای (سه ر) هاتوه.
* که له گا - KALAGA: له سۆمه ری دا هه ر به واتای (که له گا) ی کوردی هاتوه، ههروه ها به واتای (به هیته ز) یا (پاله وان) یه ش هاتوه که له کوردیشدا هه ر به و جۆره یه.

* پابیلگه - PABILGA: له سۆمه ری دا به واتای (بابیره) هاتوه.
* نوموزو - NUMUZU: له تیکسته سۆمه رییه کانه به واتای (نازانج) یا (نازانم) هاتوه.

خۆی له به نه ره تی شدا (ZU) واتای (ده زانی) یه که له کاتی کۆکردنه وه ی شیدا ده بی به (زوزو - ZUZU) واته زۆرزان.

* گو دیتا - GUDEA: ئه م وشه یه، یا راستتر ئه م چه ند برگه یه به سۆمه ری ده کاته (ئه وه ی قسان ده بیته ز) به واتا (گۆتی) یا (وتی) ی کوردی.

* مو - MU: جیناوه به واتای (من) (۱۱).

* ئانجی - A - NE: جیناوه به واتای (ئه و).

* ئانجی نی - A - NE - NE: جیناوه به واتای (ئه وان).

* می - ME: جیناوه به واتای (ئیمه) یا (مه).

* ئاپن - APIN: له سۆمه ری دا به واتای (گاسن) هاتوه که زۆر له (ئاسن) و (گاسن) ی کوردیییه وه نزیکه.

* جوروش - GURUSH: به سۆمه ری واته ئه و که سه ی که با لئج بیته یان هه ر که سیکی که توانای کارکردنی هه بیته، له کوردیدا (جه سور) مان هه یه که زۆر له جوروش وه نزیکه و که هه ر بۆ هیته ز و توانا به کار دیت.

* کال - KAL: له سۆمه ری دا به واتای (به هیته ز) دیت، له کورده واری یه خۆشماندا به لاوان ده گوتریت (کورو کال) که سه رچاوه ی به هیته زین له کۆمه لدا.

* ئان - AN: له سۆمه ری دا به واتای ئاسمان هاتوه، ئانی سۆمه ری و ئاسمانی کوردی زۆر له یه کدییه وه نزیکن که هه ردو وکیان یه ک و اتا ده به خشن.

* بالا - BALA: له سۆمه ری دا به واتای (ماوه ی فه رمان په وایی) هاتوه که

یه که یه کی پتوانه یه، له کوردیشدا بالا وهک یه که یه کی پتوانه به کار دیت.

* ئەمبار - AMBAR: له سۆمه رییدا به واتای (زه لکاو) هاتوو وهاته (مستتق) ئەو شوپنه ی که ئاوی تیدا کۆده بیته وه، له کوردیشدا (عه مبار) بۆ هه مان مه به سستی کۆبوونه وه ی شمه ک به کار دیت بۆ نمونه (عه مباری ئاو، عه مباری ئازوو خه...).

* ئە - E: له سۆمه رییدا به مانای (ئه وه) هاتوو ه.

* ئوری - U - RI: له سۆمه رییدا به واتای (ئه ورۆ) هاتوو ه، یان (ئه مرۆ)...

* زۆ - ZU: له سۆمه رییدا به واتای (زانین - معرفه) هاتوو ه.

* می - MI: له سۆمه رییدا به واتای (می) هاتوو ه.

* گا - GA: له سۆمه رییدا هه ر به واتای (گا) هاتوو ه.

* دینگار - DINGIR: له سۆمه رییدا به واتای (خوداوهند) هاتوو ه که یه کیکه له گرن گترین ره گه زه کانی ئایین، وشه ی (دین) سامی یا خود عه ره بی نییه له به ره ئه وه ی له قورئاندا هاتوو ه به لکو هه ره کو مامۆستا (مه سعود محمه مد) له یه کیک له نووسینه زمانه وانیه کانی خۆیدا ده لیت زاراوه ی (دین) کوردستانییه و له کتیبی ئافیس تا و نووسراوه کۆنه کانی تری کوردستاندا هه یه، که واته دینگاری سۆمه ری و دینی کوردی هه ردووکیان دوو زاراوه ی ئایین و زۆر پیتکه ده چن^(۱۲).

* کور - KUR: له سۆمه رییدا به واتای کیتو هاتوو ه.

* ئەششا - ASHSHA: له سۆمه رییدا به واتای ژماره (شه ش) هاتوو ه.

* ئش - ESH: له سۆمه رییدا به واتای ژماره (هه شت) هاتوو ه.

* هه - HA: له سۆمه رییدا به واتای ژماره (ده) هاتوو ه.

له شیوه زمانی کرمانجی ژوو رودا به ژماره (ده) ده بیژن (ده ه) که زۆر له (هه) ی سۆمه رییه وه نزیکه.

* بار - BAR: له سۆمه رییدا به واتای (برین) ی کوردی هاتوو ه.

* دو - DU: له سۆمه رییدا به واتای قسه کردن هاتوو ه، زاراوه ی (دوان) ی کوردی زۆر له (دو) ی سۆمه رییه وه نزیکه، به لکو هه ر یه کیشن چونکه ره گی (دوان) (دو) ه که هه ردووکیان یه ک واتا ده به خشن.

* سیپا - SIPA: له سۆمه رییدا به واتای شوان هاتوو ه، وشه ی (سه پان) ی کوردی زۆر له (سیپا) ی سۆمه رییه وه نزیکه که هه ردووکیان دوو پیشه ی لادیکانن.

* ئەسیر - A - SE - ER: له سۆمه رییدا به واتای (گریان) هاتوو ه، وشه ی (ئه سرین) که واتای فرمی سک و گریان ده به خشی ت زۆر له (ئه سیر) ی سۆمه رییه وه نزیکه.

* کی - KI: له سۆمه رییدا بۆ نیشاندانی (شوین) ی شار و ناوچه به کارهاتوو ه، له کوردیشدا (کوئ) بۆ پرسیار و دیاری کردنی شوین به کار ده هینن.

* ئومینا - OMINA: له سۆمه رییدا به واتای (مهینه تی) هاتوو ه، مهینه تی کوردی و ئومینای سۆمه ری زۆر پیتکه ده چن که هه ردووکیان یه ک واتا ده به خشن.

* دار: له کوردیشدا هه ر به و شیوه و واتایه یه که دره ختی شی پی ده گوتری ت^(۱۳).

* کور: له سۆمه رییدا مانای گۆر یا خود جیهانی خواره وه ی به خشی وه^(۱۳).

* ئارو: واته ئاو^(۱۳).

* کهش: واته داری کاژ یان سه رو^(۱۳).

* کارداکا: سۆمه رییه کان به کوردستانیان گوتوو ه (کارداکا) که ئەم وشه یه گه لیک له (کورداکا) یان کاردۆخ) وه نزیکه. ئەم وشه یه له سه ر یه کیک له ته خته گله کانی سۆمه رییه کاندای دۆزراوه ته وه که میژووی ده گه رپته وه بۆ هه زاره ی دووه می پ. ز^(۱۴). به لام (درایشه ر) میژووی ئەم ته خته گله ده گه رپته وه بۆ هه زاره ی سیپه می پ. ز^(۱۵).

بیگومان وشه و زاراوه ی تری زۆر هه ن که له زمانی سۆمه ری و زمانی کوردیدا هه مان واتا و فۆنه تیکیان هه بی ت یا خود له یه که وه نزیک بن به لام نه بوونی لیکۆلینه وه یه کی زمانه وانیه یانه له لایه ن پسپۆزانه وه و به راورد نه کردنی ئەو دوو زمانه تا ئیستا ریژه و ژماره ی ئەو وشه له یه کچوانه نه زاراوه و من له و باوه رده ام که سه دان وشه ی سۆمه ری هه بی ت که

به ته و اوه تی له زمانی کوردیییه وه نزیك بیت یاخود له و زمانانه وه نزیك بیت كه ئەمڕۆ بەدایکی زمانی کوردی دەناسرین له وانه زمانی میتانی و هوری و ماده کاند. به تایبەتی ههردوو زمانی هوری و میتانی که ناوچه یهکی فراوانیان ههبووه و زۆرکۆنن و هیندیك تایبه تیتیی خۆیان له نیو زمانی کوردی ئەمڕۆدا جیهیتشتوه (١٦).

زمانی هوروی که زمانی کوردستانیییه کۆنه کان بووه و ههچ په یوه ندییه کی به جیهانی هیندوئه و اروپایییه وه نه بووه (١٧) و زمانیکی سه ره خۆ بووه، شیوازی ئەم زمانه زمانی سۆمه رییه کاندمان بیه ده خاته وه که ئەمیش سه ره به ههچ گروویکی زمان نه بووه و سه ره خۆ بووه، که له وانه یه له زۆر شتدا له گه ل زمانی هوریدا یه ک بگرته وه.

زاراوهی تریش هه یه که په یوه ست بوون به نیوی خوداوه نده کانی سۆمه ره وه و له زمانی کوردیدا هه مان و اتا و شیوه یان هه یه و له باسی تایینی سۆمه رییه کاند لیبیان ده دویم.

هه ره ها هه ندیك وشه ی تری زمانه سامیییه کانی وه که ده دی و بابلی هه یه که تائه مڕۆش له زمانی کوردیدا به کارده هینترین به بی ئەوه ی هه ندیکیان له زمانه سامیییه کانی ئەم سه ره ده مه دا وه ک زمانی عه ره بی و عیبری و هی تر به کاربه یترین، بۆ نمونه زاراوه ی (مه شکینۆم) که له عه ره بیدا بووه ته (مسکین) و له کوردیدا به واتای (مسکین) هاتوه که واتای هه ژار یاخود وه ک له کورده واریدا پیاوی ئاغا ده گه یه نیت. هه ره ها وشه ی (نۆپاندا) که واتای خزمه تکارانی ده رباری پادشایه تی ده گه یه نیت و ئەمڕۆ له زمانه سامیییه کاند نه ماوه به لām له کوردیدا به شیوه ی (نۆبه داران) دا هه ر ماوه که له وانه یه ئەم وشانه کاتی خۆی سۆمه ری بووبیتن و په ری بیتنه نیو زمانه سامیییه کانه وه.

له چیرۆکی ئافراندا (دروستبوون - الخلیفة) له زمانی خوداوه نده مه ردۆخه وه ئەم چهن دپره له سه ره ته خته گله کانی ده خوینینه وه:

جانه وه ر (وحش) ی (لۆلۆ) دروست ده که م که نیوی مڕۆقه .

بئ سکرده وه مڕۆقی کپوی دروست ده که م تا ببیته لپرسراوی

خزمه تکردنی خوداوه نده تا خوداوه نده به ئاسوده یی بژی (١٨).

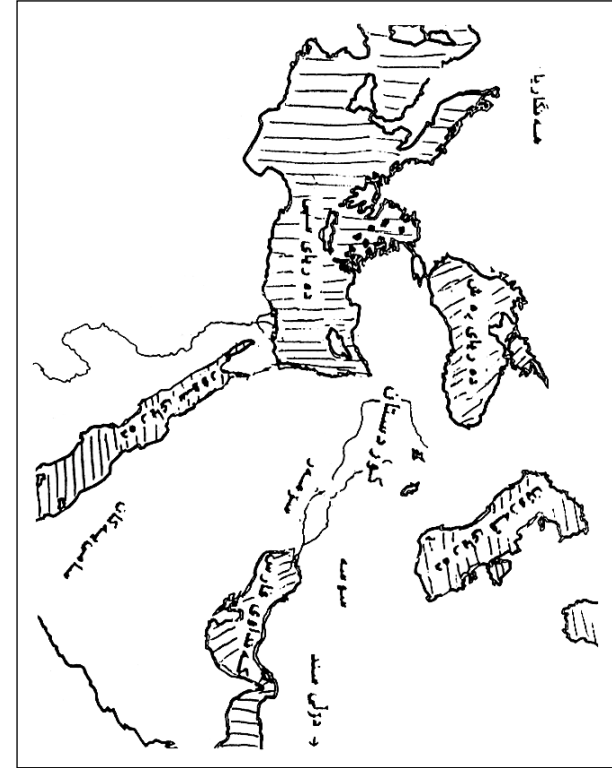
ئهم دپرا نه زیت ره سه نی یه که مین مڕۆف بۆ چپاکانی زاگرۆسی کورداستان ده باته وه، چونکه نیوی ئەو جانه وه ره ی که له و دپرا نه دا هاتوون (لۆلۆ) هه یچ جیاوازییه کی له گه ل نیوی نه ته وه ی (لۆلۆ) دا نییه که له هه زاره ی پینجه مدا له کورداستاندا ژیاون. سۆمه رییه کان به مڕۆقی یه که مینیان گوتوه (لۆلۆ) که لای سۆمه رییه کان نه ته وه یه کی پیرۆز بوون و به سه ره چاوه ی سۆمه ر و هه موو نه ته وه کانی تریان داناوه، ئەمه ش به لگه یه کی تره که سۆمه رییه کان ره سه نی خۆیان به چپاکانی کورداستانه وه ده به ستنه وه.

به لگه ی سییه م: به راوردیک له نیوان دراوسیکانی ولاتی سۆمه رییه کاند

ئه گه ر بیت و سه رنجیک له نه خشه ی کۆنی ناوچه ی خۆره لاتی نزیك بده ین، شوپنکه وته ی سۆمه رییه کاندمان بۆ ده رده که ویت له نیوان دراوسیکانیاندا، باشووری ولاتی سۆمه ر که به نیمچه دوورگه ی عه ره بی ناسراوه هه ر له کۆنه وه نیشتمانی ئەو نه ته وانه بوون که پیبیان ده گوترتیت سامیییه کان.

ته وای زانیانی ئارکیۆلۆژی له سه ره ئەوه ریککه وتوون که سۆمه رییه کان سامی نین، چونکه سامیییه کان له هه زاره ی سییه می پ. ز دا له دوورگه که بیان هاتوونه ته ده ره وه و به ره و ناوچه کانی ده شتی لیته یی و ولاتی شام کۆچیان کردوه و نیشته جی بوون، به لām مپژووی سۆمه رییه کان و شارستانیییه که بیان ده گه رپتته وه بۆ ده ور به ری نیوان هه زاره ی پینجه م و چواره می پ. ز، دوابی به ره به ره سامیییه کان تیکه لای سۆمه رییه کان بوون و له بۆته ی شارستانیی سۆمه ردا تروانه ته وه، به لām زۆری ژماره ی ئەو سامیییه نی که له دوورگه که وه کۆچیان کردوه وای کردوه که ببنه زۆرینه ی خه لکی ده شتی لیته یی، تا وای لی هات له ده ور به ری (2400) پ. ز دا سامیییه کان به سه رۆکایه تی (سه رگۆنی ئەکه دی) بۆ ماوه یه کی کاتی ده ستیان به سه ر ولاتی سۆمه ردا گرت و بوونه فه رمانپه و تیبیدا.

له خۆره لاتی ولاتی سۆمه ردا ئیلامیییه کان له چپاکانی زاگرۆسی

25 نه خشه ی دراوسیتکانی ولاتی سۆمه ر

کوردستاندا ژیاون که ئیستا به ناوچه کانی لورستان و له کستانی خۆره لاتی و هه ره باشووری کوردستان به نیوانگه، ناوچه کانی ئەم ئیلامییه کۆنانه چه ندین پاشه رۆکی ئارکیۆلۆژی تییدا دۆزراوه ته وه که میژوویان ده گه ریته وه بو چاخ ی به ردینی نو ی و زۆریه ی ئەو که ره ستانه وه ک ئەوانه وایه که له ناوچه کانی چه رموو و جوگه مامی و زاوی چه می و چه ندان ناوچه ی تری باشوور و نیوه راستی کوردستاندا دۆزراوه ته وه که ئەوه ده گه یه نیپت ئەم ئیلامییه کۆنانه یاخود مرۆقه کۆنه کانی بهر له ئیلام که له باشووری چیاکانی زاگروسدا ژیاون هه ره ئەو شانده درییانه ن که له ناوچه ی هه ساړه ست و چیاکانی تر دا ژیاون و به ره و چیاکانی باشوور ره ویان

کردوو هه. په یوه ندی نیوان سۆمه رییه کان و ئیلامییه کان زۆریه ی کات ناخۆش بووه و هه ره له شه ر و ئاژاوه دا بوون چونکه هه رییه که یان له لای خۆیه وه ویستوو یه تی نیشتمانی ئەوی تر داگیر بکات و زه وییه کانی خۆی پی فراوان بکات.

زمانی ئیلامییه کان و سۆمه رییه کان ناچه وه سه ر یه ک و بگره زۆر جیاوازی شان هه یه ته نها ئەوه نه بیته هه ندیک زاواوه به حوکمی هاوسییه تی بیان په ریوه ته نیو زمانه کانیا نه وه، به پی پی پاشه رۆکی ئارکیۆلۆژی هه ردوولا و نزیک یان له یه کتره وه به تاییه تی له تاین و هونه ر و بیناسازی و شپوه ی په رستگا کانیا نندا زۆر رتی تی ده چیت که ئەم دوو نه ته وه یه له کۆندا یه ک ره گه ز بوو بیتن، به لām به هۆی جیاوازی زمانه که یان و هه ندیک که ره سته ی ئارکیۆلۆژی تره وه تا راده یه ک ره گه زی سۆمه رییه کان و ئیلامییه کان له یه کدی دوور ده خاته وه.

له خۆره لاتی ولاتی ئیلامییه کانه وه به ماوه یه کی دوور دۆلی سند و باشووری بلوختان دیت، که به سه دان کیلۆمه تر له ئیلامییه کانه وه دووره، چ جای بو ولاتی سۆمه رییه کان، ئەم دۆلی سند و باشووری بلوختانه ناچه ریزی دراوسییکانی ولاتی سۆمه ره وه، بردنه وه ی ره سه نی سۆمه رییه کان بو سه ر ئەو ناوچانه تا ئیستا مشتومری له سه ره و به هیچ جوړیک نه سه لیتند راوه.

له باکووری ولاتی سۆمه ردا که ئیستا باشوور و نیوه راستی کوردستانی پی ده لێن، هه ره له چاخ ی به ردینی نو یه تا پیتش نیو ملیون سال شانده رییه کانی تییدا ژیاون پاشان بوونه ته نیشتمانی نه ته وه کانی وه ک (لۆلۆ و گۆتی و کاشی و میتانی) و چه ندانی تریش، ئەو په یوه ندییه ی که له نیوان سۆمه رییه کان و ناوچه کانی ئەو نه ته وه نیو براوانه دا هه یه که هه ره وه که له به لگه کانی تر دا باس کراوه و امان لی ده کات که به بی سلکردنه وه بلێن که ئەم ناوچه یه یه که مین نیشتمانی سۆمه رییه کان بیته که له هه زاره ی پینجی پ. ز وه کۆچیان بو ده شته لیته ییه کانی باشووری میژویوتامیا کردیته، هۆکاره جیوگرافییه کان و به تاییه تی نزیکیی ولاتی

سۆمه ر له م ناوچانه وه زیتیر راستیی ئه و رایه ده سه لمیتن.

ده رباره ی په یوه ندیی نیتوان ئه م نه ته وانه ی کورداستان و سۆمه ریبه کانه: دکتۆر سپایزه ر، که له میژووی گه لانی میژۆپۆتامیادا پسرۆره ده لیت: که نه وه ی گۆتییبه کانه له ولاتی سۆمه ردا ژیاون پیتش ئه وه ی که سۆمه ریبه کانه به کاتیککی که م فه رمانه وه یایی خۆبانیان تیدا دامه زیتن... پاشان گه راونه ته وه بۆ نیشتمانه کۆنه کانی خۆیان که چیاکانی زاگرۆسه . هه ندیککی تریش ده لیتن به لکو گۆتییبه کانه پیتش سۆمه ریبه کانه ده ستیان به سه ر ولاتی سۆمه ر و ئه که ددا گرتوه له وانه مامۆستا ئه مین زه کی به گ (19).

بوونی گۆتییبه کانه له پیتش سۆمه ریبه کانه له ناوچه کانی ده شتی لیته بیدا زیتیر په یوه ندیی کورداستان و سۆمه ر به یه که وه گری ده دات، خۆ ئه گه ر سۆمه ریبه کانه نه وه ی ئه و گۆتییبه کانه نه بووبیتن ئه و په یوه ندییبه کی زۆر به هیتز له نیتوانیانه هه بووه، په یوه ندیی هاونیشته نی یاخود هاو زاگرۆسی و هاو کورداستانی له پیتشه وه ی ئه و په یوه ندییانه یه .

له باسی هۆکاره جیۆگرافیبه کانه و دراوسیکانی ولاتی سۆمه ردا نابیت نه ته وه ی یاخود کۆمه له خه لکی (فوراتیبه سه ره تاییه کانه) بش له بیر بکه ین، که هه روه ک باس کرا له سه وزی رووباری فورات و ده شتی لیته بیدا له نیتوان هه زاره ی شه شه م و پیتنجه می پ. ز دا له و ناوچانه دا نیشته جی بوون. تا ئیستاش که سه ره سه نی سۆمه ریبه کانی نه بردۆته وه سه ر ئه م فوراتیبه سه ره تاییه کانه که بۆ یه که م جار له خۆرئاوای ولاتی سۆمه ریبه کانه نیشته جی بوون، ئه م فوراتیبه کانه له ناوچه کانی چیاکانی کورداستانه وه به ره و خوار ره ویان کردوه که له وانه یه ئه مانه یه که م که سه بووبیتن له دوای چیاکان له م ناوچانه دا نیشته جی بووبیتن، چونکه تاوه کو ئیستا هیچ که ره سه ته یه کی ئارکیۆلۆژیی له هی ئه م فوراتیبه سه ره تاییه کانه کۆنتر له ناوچه که دا نه دۆزراوه ته وه . به هۆی که میی ئه و که ره سه ته ئارکیۆلۆژییانه ی که په یوه سن به م فوراتیبه کانه وه ناتوانیت ره سه نی سۆمه ریبه کانی ببردیته وه سه ر، هه ر چه نده زۆریه ی ئه و که ره ستانه ی که

دۆزراوه ته وه به ته واره تی له هی سۆمه ریبه کانه ده چن به شتیه به کی کۆنتر. به لām ئه وه ی که به لگه نه ویست بیت ئه م فوراتیبه سه ره تاییه کانه هه ر ئه و کۆمه له خه لکانه ن که له گونده کانی کورداستاندا ژیاون، هه ر له هه زاره ی چه و ته مه وه به ره و نیو ملیۆن سال.

ئیسنا ئیمه له به رده م دوو راداین: رای یه که م ئه وه یه شان هه ریبه کانه کۆچیان بۆ ناوچه ی سه وزی فورات کردیت و شارستانییه کانه به ره و پیتش خستیت و پاشان به ره و ده شتی لیته یی کشاییتن و بووبیتنه هۆی دامه زیتنه ری ولاتی سۆمه ری و شارستانییه کانه گه یاندیتنه ئه و په یه ی که له ماتتیکدا ببردۆزی فیساکۆرس دا بریتن و رای دووه میش ئه وه یه که یه که سه ر له ناوچه کانی چیاکانه وه به ره و ده شتی لیته یی کۆچیان کردیت. ئینجا رای یه که م راست بیت یان دووه م، باوه ر ناکه م جیا وازیبه کی ئه وتۆی هه بووبیت، کورد واته نی هه موو ریبه کانه ده چنه وه سه ر بانه و ره سه نی سۆمه ریبه کانه چیاکانی کورداستانه .

له پاش باسکردنی هه موو دراوسیکانی ولاتی سۆمه ر بۆمان ده رکه وت که چیاکانی زاگرۆسی کورداستان نزیکترین و گونجاوترین شویتن، که سۆمه ریبه کانه بۆ ده شتی لیته یی کۆچیان لیته یی کردیت.

به لگه ی جواره م: ئایینی سۆمه ریبه کانه

ئایین، رۆلێکی زۆر ترسناکی له ژیا نی رۆژانه و میژووی سۆمه ریبه کانه دا بینیه، مرۆقی کۆن به ئایینیترین کۆمه لگه ی میژوو داده نریت، بوونی ئه و هه موو په رستگا و خودا وه ند و په یکه ر و زه کوورانه ئه م راستیه مان بۆ ده رده خات. زیاونی په رستگا گان باشتترین پایه یان له کۆمه لگه ی سۆمه ریدا هه بووه، ته نانه ت پادشا سۆمه ریبه کانی به شتیه به کی فه رمی به شدارییان له کاروباری ئایین و په رستگا کانه کردوه، بۆ ئه و نه (ژنهیانی پیرو ز) که دا بیککی ئایینی گرنگ بووه و سالانه له لایه ن پادشاه ئه نجام دراوه . کاروباری به رتیه بردنی په رستگا گانه و به تاییه تی په رستگا مه زنه کانه راسته وخۆ له لایه ن ده رباری پادشاییه وه به رتیه براوه و زیاونی مه زنیش

(EN - الكاهن الاعلى) هەر له لایه ن پادشاوه دامه زراوه، ئایین و خوداوه نده كان كارێكی ئه وتۆی له ژيانی كۆمه لگهی سۆمه ریدا هه بووه به پرا دهیه ك كه زۆریه ی پادشاكان كورێك یان كچێكی یاخود ژنی خۆیان یان كرده و ته زه یوانی په رستگاكان تاوه كو خوداوه ند و گه ل لیبیان رازی بیت. هه ره كو چۆن، پادشا (میسانیپادا) ی فه رمانه وه ای (ئور) ژنه كه ی خۆی كرده و ته زه یوانی مه زنی په رستگای خوداوه ند (سن) له ئور. ته نانه ت سه رگۆنی ئه كه ده یش رێژێكی گه وه ری له دامه زراوه ئایینییه كانی سۆمه ریبه كان گرتوه، و كیژێكی خۆبی كرده و ته زه یوانی خوداوه ند (نانا)، خوداوه ندی مانگ له شاری ئور. هه ره ها بۆ ئه وه ی پادشا ی ئه كه د بیسه لمینیت كه ناتوانی دابونه ریته پیروژه كۆنه كان بشكینی، نازناوی (زه یوانی - ئانو - و ئه نسى «ئه نلیل» ی گه وه ری) ی له خۆی ناوه (۲۰).

پادشاكانی سۆمه ره له قوولایی باوه رپانه وه گه وه ره ترین هه ولیان داوه بۆ هینانی باشتترین وه ستا و چاكتیرین كه ره سته بۆ دروستكردنی په رستگای خوداوه نده كانیان. داهاتێكی زۆر بۆ په رتیه بردنی ئه م په رستگایانه له لایه ن سۆمه ریبه كانه وه ته رخان كرابوو، كه گه بشتبوه چاره كی هه موو زه یبه كانی ولاتی سۆمه ر (۲۱).

ئایینیش وه ك گرنگترین كه ره سته گیانییه شارستانییه كانی تر میژوونوو سان بۆ لیکۆلینه وه ی میژوو و نه ته وه كۆنه كانی به کاریان هیناوه، چونكه زۆریه ی بیروباوه ر و لایه نه كۆمه لایه تیبه كانی دیکه ی كۆمه لگه كۆنه كانی به ده رده خات.

ئه گه ر بیت و به راوردێك له نیشوان ئایینی سۆمه ریبه كان و كوردستانییه كۆنه كاندا بکه ی ن زۆر لایه نی له یه كچوو و نزیكمان بۆ ده رده كه ویت به پرا دهیه كی وا كه هه ر به به راوردكردنی ئایینی هه ردوولا بی سی و دوو ده توانین بلین كه ئایینی سۆمه ریبه كان له بنه رده ندا ئایینی نه ته وه كانی چیاكانی زاگرۆسی كوردستان بووه.

هه ر له به ره به یانی شارستانییه وه و به تایبه تی له چاخى به ردینی نوپه كه سه رده می نیشته جی بوونی شانه ده ریبه كانه له گونده كانی وه ك به رده

به لێك و پالێگه وه ره و چه رموو و جۆگه مامی و زاوی چه می و چه ندانی تره وه، مرۆڤ بیروباوه ری ئایینی له میتشكیدا دروست بووه و به ره به ره گه شه ی كرده وه، مرۆڤی چه رموو مردووه كانی خۆی له ژێر ته ختی ژووره كانیاندا ناشتوه كه ئه وه ده گه به نیت ئایین گه بشتبیته پله به كی زۆر به رز له گوندی چه رموودا.

به لام له هه مووی گرنگتر دۆزینه وه ی ئه و په یكه ره بچووكانه یه له و ناوچه نیویراوانه دا كه به خوداوه ندی داك یاخود خوداوه ندی (پیت و به ره كه ت) ناسراون، كه به سه ره تایه كی به رجه سته كردنی خوداوه ند و بیروباوه ره ئایینییه كان داده نریت له و په یكه ره بچكۆلانه دا. دۆزینه وه ی هه مان ئه م په یكه رانه و به هه مان شیوه له ناوچه كانی ولاتی سۆمه ردا، گه و ره ترین په یوه ندی گیانی و ئایینی ده رده خات له نیشوان شانه ده ریبه كان و سۆمه ریبه كاندا.

سۆمه ریبه كان به م په یكه ره بچووكانه یان گوتوه (نه نخورسانگا) واته خوداوه ندی داك (۲۲) كه به ژماره یه كی زۆر له ناوچه سۆمه ریبه كاندا دۆزراوه ته وه. هه ره ها ئه وه ی زیتیر په یوه ندی سۆمه ریبه كان به كوردستانه وه پته و تر ده كات و اتای زاراوه ی (نه نخورساگ) ه كه سۆمه ریبه كان به خوداوه ندی داكیان گوتوه، ئه م نه نخورساگه و اتای (سه ره وه ری چیا) ش ده گه به نیت (۲۳). بیگومان كۆنترینی ئه م په یكه ره بچكۆلانه (خوداوه ندی داك) له چه رموودا دۆزراوه ته وه و ئه گه ر سۆمه ریبه كان كاتی خۆی نیشته جی ئه م ناوچانه نه بوو بیتن، چۆن نیشوانی (سه ره وه ری چیا) یان له و په یكه ره بچووكانه ده نا له كاتێكدا كه له ناوچه ی ده شتی لیته یی ته ختدا بوون.

گۆلا (GULA) خوداوه ندی كی تری سۆمه ریبه كان بووه، كه خوداوه ندی (ته ندروستی) بووه له لای سۆمه ریبه كان و هه میشه سه گیتك یاوه ری ئه م خوداوه نده بوو یاخود هیما ی بووه (۲۴)، بوونی زاراوه ی (گۆل) به واتای سه گی نیر له زمانی كوردیی ئه مرۆدا نزیكی نیشوان گۆلای سۆمه ری و گۆلی كوردیمان بۆ ده رده خات، كه ئه وه ده سه لمینیت كه هه ر له كۆنه وه سه گ

هیتمای خوداوه ندیک بوویت و له ناوچه چیا بییه کانی کوردستاندا په رسترا بیته. بیجگه لهم خوداوه ندی دایکانه و خوداوه ندی گولا، هه ندیک تر له خوداوه ندی کانی تریش یه که مین نیشتمانیان کوردستانی کۆن بووه بۆ نمونه خوداوه ندی خۆر، که سۆمه ریبه کان پیتان گوتوو (تۆتۆ) که ههروه کو له مه و بهر باس کرا یه که مین نیشتمانی ئەم خوداوه ندی کوردستان بووه له بهر ساردی و به فر و بارانی ناوچه که.

ته نانه ته هۆی هه لێژاردنی ئەشکه وتی به نیتوانگی (شاندههه) له لایه نه مرۆقی کۆنه وه، بۆ ئەوهی به بهرده و امی تپیدا نیشته جی بن ئەوه بووه که ئەم ئەشکه وته دهروازه کهی که وتوو ته باشووره وه و تیشکی خۆر و رووناکي به درێژایی چه ندین کاژیر له رۆژیکدا لهو ئەشکه وتهی داوه به تایبه تی له وه رزی زستاندا، ئەمه لهو هۆکاره سه ره کییانه یه که ئەم ئەشکه وتهی کردوو ته باشترین دالده بۆ مرۆقی چاخه به ردینه کۆنه کان که له سه رمای زستاندا خۆیانان تپیدا پاراستوو به تایبه تی له چاخه به سه ته له کییه کاند (۲۵). دوور نییه بۆ یه که م جار په رستنی خۆر وه ک خوداوه ندیک له ئەشکه وتی شاندههه وه دهستی پێ کرد بیت.

ههروه ها وشه ی (تۆتۆ) زۆر له وشه ی (هه تاو) ی کوردییه وه نزیکه (۲۶).

ئەوه ی زیتیر چیا بی ئەم خوداوه ندی ده سه لمیتیت بیروبا وه ری سۆمه ریبه کان خۆیان بووه که گوتوو یانه خوداوه ندی خۆر له شه ودا نوقمی ده ریاکان ده بیت و به یانیانیش له نیتوان چیا کانه وه هه لدیت.

بوونی ئەو زاراوانه ی که واتای خۆر ده گه به نیت له زمانی کوردی کۆن و نویدا کوردستانی خوداوه ندی خۆرمان بۆ ده سه لمیتیت بۆ نمونه (هه تاو، رۆژ، خۆر، هۆر، هۆقار، ...) و چه ندانی تریش. زۆری ئەو زاراوانه له زمانه کۆن و نویتیه کانی کوردیدا به لگه یه کی ته و ان بۆ ئەو دۆزه، ههروه کو چۆن له زمانی عه ره بیدا نزیکه ی (100) زاراوه هه یه که واتای (وشتیر) ده گه به نیت و ئەسکیمۆگانیس ده یان وشه یان ته نها بۆ (به فر) هه به (۲۷).

مه زترین خوداوه ندی له خوداوه ندی کانی سۆمه ریبه کان، خوداوه ندی (ئانۆ) یاخود (ئان) بووه که خوداوه ندی ئاسمان بووه و له نیتو سۆمه ریبه کاند

به خوداوه ندی خوداوه ندی کانه ناسراوه. له نیتو ئەم خوداوه ندی (ئانۆ) یاخود (ئان) تپینی نزیکی نیتو ئەم خوداوه ندی له وشه ی (ئاسمان) ی کوردییه وه ده که مین، که زۆر پێ ده چیت له بنه رته دا یه ک وشه بوویتن، هاوواتایی ئەم دوو وشه یه زیتیر راستی ئەم بۆچونه ده سه لمیتیت.

ههروه ها هه ره ئەم وشه ی (ئان) هه یه که له سۆمه ریدا به شیتوه ی (ئینانا- ئینینی) دیت و به واتای ئەستیره ی قینوس، که له کوردیدا بووه ته (ناهید) و واتای هه مان ئەستیره ده دات و بۆ نیتو کچانه ش به کار دیت (۲۸).

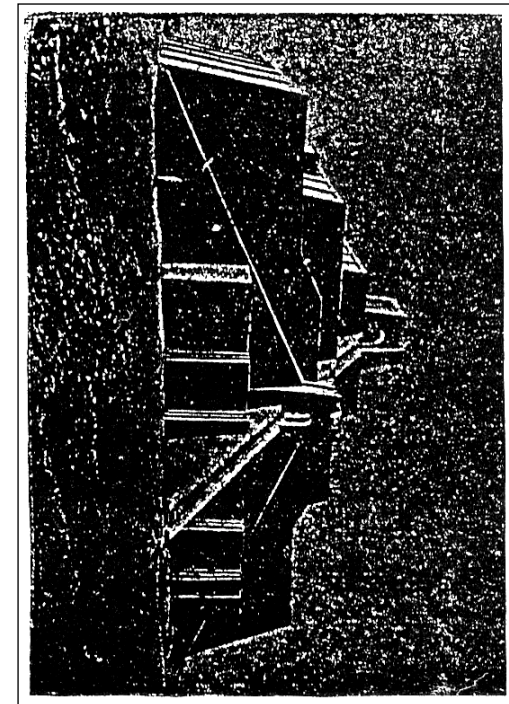
ئەو بیروبا وه ره سۆمه ریبه کان یه که دیارده سروشتیه کانیان له لا پیروژ بووه له هه زاره ی چواره می پ. ز. دا، سه ره تاکانی له به شه باکوورییه کانه وه ده رکه وتوو (چیاکانی زاگروس) به تایبه تی لهو ناوچانه ی که باران بارینی تپیدا به خور بووه، ئەمه ئەوه ده گه به نیت که ئەو که سانه ی بنه ما فه لسه فییه کانی ئەم ئایینه نویتیه یان بۆ یه که م جار دارشتوو له ناوچه یه کدا ده ژیان که سروشتی له سروشتی به شه باشوورییه کانی عیراقی ئیستا نه چوووه. (واته کاتی خۆی له ناوچه کانی کوردستاندا ژیاون) و خوداوه ندی ئەنللیش نازناوی (چیا ی مه زن) ی هه بووه، ئەم نازناوه ئەوه مان لا دلنیا ده کات که پیروزی و مه زینتی ئەم خوداوه ندی لهو کاته وه بووه که ناوچه کانی باشووری کوردستان هیشتا هه ر خۆیان نویتیه ری نیتوه ندی شارستانیتی بوویتن (۲۹).

ههروه ها ئەوه ی زیتیر په یوه ندی خوداوه ندی (ئه نلیل) خوداوه ندی (با) به چیا کانه وه پته وتر ده کات، ئەوه یه که کشتوکال له ناوچه کانی زاگروسدا به هۆی بارانه وه بووه، بیگومان (با) ش رۆلێکی کاریگه ری له جوولاندنی هه ور و باران باریندا هه یه. به لام کشتوکالی ده شتی لیتیه یی پشتی به ئاوی رووباره کان به ستوووه و په یوه ندییه کی ئەوتۆی به (با) وه نه بووه، به لام له م ناوچانه دا ههروه کو غه ریزه یه ک و دابونه ریتیککی باب و با پیران خوداوه ندی (با) ئەنللییان هه ره په رستوووه و له لایان زۆر مه زن و پیروژ بووه.

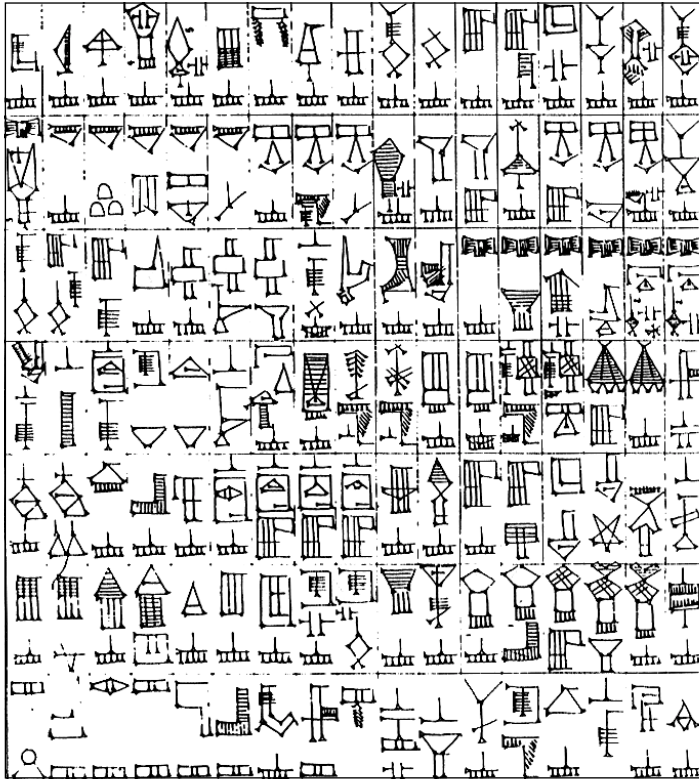
به لگه ی پینجه م: په رستگای زه کووره

زه کووره (ZIQURATU) هه رچه نده مه زنترین په رستگا و بپریدی پشتی ئایینی سۆمه ریبه کانه و، ده چیتته نیو باسی ئایینی سۆمه ریبه کانه وه به لام له بهرته وهی باسیکی زۆر گرنگه و په یوه ندیبه کی زۆر به هیزی به چیاکانی کوردستانه وه هه یه هه ر بۆیه به شتیه کی سه ره خۆ له سه ری ده دوتیم.

په رستگای بهرز یا خود بورگ له بابلیدا پیتی گوتراوه (زیکورتۆ) که واتای بهرز و بلندی گه یاندوه (۳۰). زه کووره هه رله هه زاره ی چواره می پ. ز وه له نیو سۆمه ریبه کانه باوی بووه، واته له سه ره ده مه دا که سۆمه ریبه کانه به ته واوه تی نیشته جیبی ده شتی لیته یی بوون و تیبیدا

26 وینه یه کی خه یالیی زه کووره ی ئور

27 ته خته گلێکی قوتابخانه که قوتابییه سۆمه ریبه کانه له 2500 ی پ. ز له سه ری خوتیندوویانه

بلا و بوونه ته وه، ئەم زه کوورانه به شتیه کی ئەندازه یی زۆر ریکوپیتیک دروست کراون و به رزی هه ندیکیان (60) مه تر بووه و هه ندیک تریشیان زیتر بووه. له زۆریه ی شاره سۆمه ریبه کانه زه کووره هه بووه که هه ریبه که یان په رستگای جۆره خودا وه ندیک بووه.

ئهو لیسته یه ی که له زه کووره کۆنه کانه ده دوت و له کتیبخانه که ی ئاشوور بانپالدا دۆزرا وه ته وه، ئاماژه ی ئەوه ده کات که 33 بورگی زه کووره له ناوچه که دا هه بووه له 27 شاری جیاوازا. به راوردکردنی نیوان ئەم دوو

ژماره یه ئه وه دهگه یه نیت که له وانه یه له یهک شاردا زیتیر له زه کورپه یه کی تیدا بوو بیت (۳۱).

له و زه کورپه به نیتوانگانه ی که تا وه کو ئه مرۆ به پیتوه مابیت زه کورپه ی (ئور) که له سێ نهۆم پیکهاتوه و رووبه ری ته خسته که ی (60 به 45) مه تره، به لام به رزایی ئیستای ئه م زه کورپه یه نزیکه ی 20 مه تره هه رچه نده له نهۆمی یه که م و به شتیکی دووه می زیتیر، به شه کانی دیکه ی نه ماون. زه کورپه ی ئور سێ پلیکانه ی له رووی باکووری رۆژه لاندای هه یه که یه کیکیان له نیتوه راستدایه و دووانه که ی تریشیان که وتونه ته لایه کانییه وه (۳۲).

زه کورپه شویتنیکی زۆر پیرۆز بووه له لایهن سۆمه ریبه کانه وه له به ره وه ی په یکه ری به نیتوانگترین خودا وه نده کانیانی تیدا بووه، ئه مه جگه له وه ی که جی نزرگه ی زه یوانی مه زنیش بووه که به نوتنه ر یا خود یا وه ری خودا وه ندی خودا وه ندان ناسراوه و شوینی نزا و پارانه وه و ته نانته حه جکردنی کۆمه لانی خه لکی سۆمه ر بووه و تیایدا قوربانییه کانی خۆبانیان پیتشکه شی خودا وه ندان کردوه، هه ره ها ئه م زه کورپه به یه که مین قوتابخانه و فیرگه ی میژوو دادنه ریت که تیدا سۆمه ریبه کان وانه ئایینی و که هنوتییبه کانیان تیدا خویندوه. ئه م زه کورپه له سێ نهۆم یا خود له هه فت نهۆم پیکهاتوه که هه ر نهۆمه ی کارتیکی تایبه تی بو ته رخان کراوه، بو نمونه یه کیکی له و نهۆمانه جیگای سه رپین و پیتشکه شکردنی قوربانییه کان بووه بو خودا وه ندان.

مرۆقی کۆن، به تایبه تی مرۆقی چیاکانی کوردستان هه ر له چاخه کۆنه کانه وه هیندیک له دیارده سروشتییبه کانی په رستوه به تایبه تی خۆر و مانگ و هه ره ها ئاسمانیش که ئه مانه ی له باوه ش گرتوه، شانده ریبه کۆنه کان له سه ر لووتکه ی به رزترین چیاکانیانه وه ئه م ئه ستیرانه یان په رستوه، چونکه له و بره یه دا بوون که زیتیر لییان نزیکه ده بنه وه و قوربانییه کانیشیان بو ئه م خودا وه ندانه واته خۆر و مانگ و ئه وانی تر، هه ر له سه ر لووتکه ی ئه م چیا یانه بووه.

په رستگاکانی عیراقی کۆن ره سه نی هه موویان ده چیتته سه ر به شی باشووری کوردستان هه رچه نده هیندیک جودا وازیان له نه خشه و شتی تردا هه یه (۳۳)، که ئه میش به هۆی تپه ره یونی کات و پیتشکه وتنی زیتیری شارستانی و بیروبا وه ره ئایینیبه کان شتیکی سه ر نیبه.

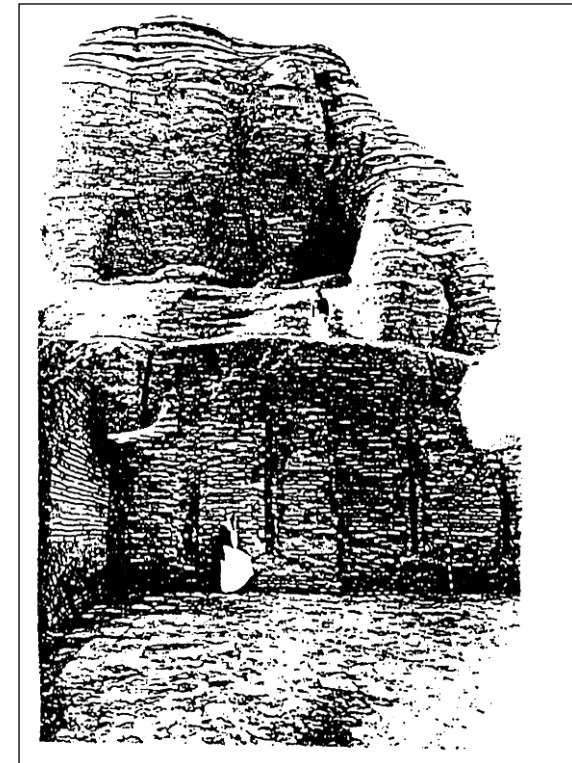
زه کورپه له هه موو په رستگاکانی تر زۆرتر په یوه ندیی به کوردستانه وه هه یه، چونکه هه ره ک و ترا له ناوچه شاخاوییه کانه له سه ر لووتکه ی چیاکانه وه شانده ریبه کان خودا وه نده کانیان په رستوه، له پاش کزچکردنی ئه م شانده ریبه بۆ ناوچه کانی ده شتی لیته یی و نه بوونی چیا و گرد و هه ر شویتنیکی به رزی تر له ناوچه که دا وای له و سۆمه ریبه کانه کردوه که زه کورپه دروست بکه ن و بیکه نه ئه لته رناتیقی چیا یه ک که بابوای پیریان خووی په رستنی خودا وه ندانیان له سه ر لووتکه کانیان پیتوه گرتوه.

ته وای زانیانی ئارکیۆلۆژی و ئه و میژوونووسانه ی که له کۆنه وانیدا پسپۆرن به دلنیاییه وه، له و باوه ره دان که زه کورپه جیگرپیکه بو ئه و چیا یانه ی که بابوای پیرانی سۆمه ری دابه ئایینیبه کانیان له سه ر ئه نجام داوه. زه کورپه وه ک بورگتیکی مه زن له نیتو شاره سۆمه ریبه کانه دیار بووه، ئه وه ی زیتیر ره سه نی ئه م زه کورپه بۆ چیاکانی کوردستان ده گه رینیتته وه نه خشه ی به نیتوانگی زه کورپه ی سۆمه ریبه کانه که ئه ویش زه کورپه ی (ئور) ه، ئه م زه کورپه ی ئوره به ته واده تی و وا دروست کراوه که رووی له چیاکانی کوردستان و به تایبه تی یه که مین نیشتمانی شانده ریبه کان بیت، که هه ره کو له پیتشه وه باس کرا، ئه م زه کورپه یه پیتشه که ی ئاراسته ی باکووری رۆژه لات کراوه، که به ته واده تی ناوچه کانی شانده ره و هه زار میتر و زهرزی و جۆگه مامی و چه رموو و ده یان و سه دانی ئه و ناوچه نه یه که هه ر له نیو ملیۆن ساله وه مرۆقی کۆنی تیدا ژیاوه. ئاراسته ی ئه م زه کورپه یه بۆ ناوچه کۆنه کانی کوردستان مزگه وتی موسلمانانمان وه بیهر ده خاته وه که هه موویان به ره و رووگه (قبلة) له مه که دا ئاراسته کراون.

دیاره ئاراسته کردنی زه کورپه ی (ئور) که به نیتوانگترین زه کورپه ی سۆمه ریبه کانی شتیکی ریکه وت نه بووه و هه لبه ته له چیاکانی کوردستاندا و

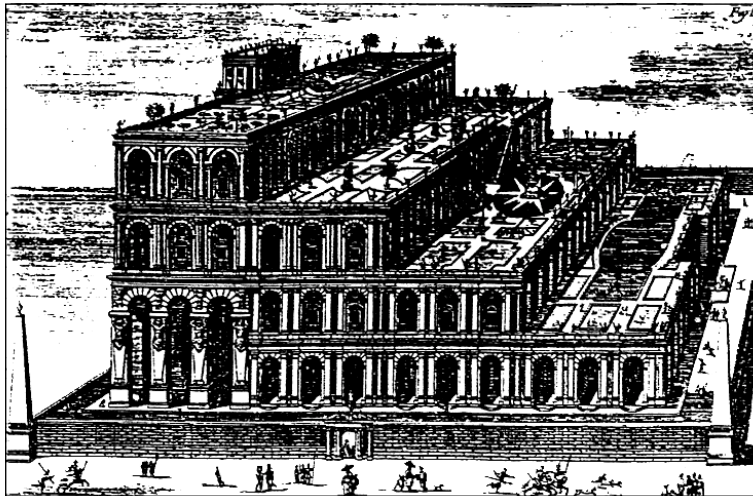
له و سه رده مه دا شوینیکی وا پیرۆز هه بووه که وه که مه که شایانی ئه وه بوویت رووی زه کوورپه کانی تیج بکه ن. جا ئایا ئه شوینه پیرۆزه په رستگایه کی کۆنی زۆر پیرۆزی باپیرانی سۆمه ریبه کان بوویت، یان هه ر پیرۆزی ئه و چیا یانه بووه که یه که مین نیشتمانیان بووه و پاش کۆچکردنیشیان بۆ ناوچه ی دهشتی لیته یی هه ر له بیریان نه چوه ته وه.

به لگه یه کی تریش که زیتیر ره سه نی زه کوورپه ی سۆمه ری بۆ کوردستان ده باته وه، ئه وه یه، که هه ره وه کو هه موومان ده زانی که کاشیبه کان نه ته وه یه که بوون له هه زاره ی سییه م و دووه می پ. زدا له کوردستاندا ژیاون، ئه م

28 زه کوورپه ی شار (دور کوری گالزۆ) که له لایه ن کاشیبه کانه وه دروست کراوه

کاشیبه یانه پاش ئه وه ی که ناوچه کانی دهشتی لیته یییان گرت و بۆ ماوه ی چوار سه ده فه رمان په وابوون تییدا (1595-1162) پ. ز (34). له ماوه ی ئه و چوار سه ده ساله دا هه ندیک په رستگا و زه کوورپه یان دروست کردوه، که شپوه ئه ندازه ییبه کانیان تابلیتی ریکوپیته که و زۆر له زه کوورپه کانی تر پیشکه وتووتر بوون. ئه وه ده گه یه نیت که په یه ندی نیوان زه کوورپه و چیاکانی کوردستان زۆر نزیک بووه. زه کوورپه به نیوانگه که ی شاری (دور کوری گالزۆ) پایته ختی کاشیبه کان و (عقرقوف) ی ئیستا، که هه ر به پیتوه ماوه، زیتیر په یه ندی زه کوورپه به چیاکانی کوردستانه وه پته وتر ده کات.

29 وینه یه کی خه یایی باخچه هه لئو سراه کانی بابل

ئوهوی راستی بیت باخچه هه لؤاسراوه کانی بابلیش که وتۆته باکوری خۆر هه لاتتی کۆشکی پادشایییه وه، به یه کییک له هه فسته مین سه رسوره یته ره کانی جیهان داده نریت که (نابو خودنوسور) بۆ خیتزانه مادبیه کهی دروست کردوه که نیوی (ئه میتس) بووه، شوینکه وتهی ئەم باخچه یه به ره و رووی باکووری رۆژه لات، ئه وه ده گه یه نیت که هه میشه به رامبهری نیشتمانی ماده کان بیت و شازاده (ئه میتس) له شاری بابلا تییدا بحه ویتته وه و هه ست به نامۆبی نه کات (۳۵).

ئوهوی شایانی باس بیت هه تا وه کو سه رده مه کانی دواییش هه ندیک له شاخه کانی کوردستان وه کو شوینتیکی پیروژ و بۆ جیگای په رستان به کاره یتراون، بۆ نمونه گۆری زۆریه ی پیواچاکان و به تاییه تی پیواه زه رده شتییه کان له سه ر لووتکه ی ئه و چیا یانه دا هه ن، هه روه کو پیره مه گروون و پیر ئه لیا س و پیر داود له ناوچه کانی سلیمانی و چه ندان گۆری تریش له ناوچه کانی کوردستاندا به تاییه تی چیا سه خته کانی هه ورامان. هه روه ها له تیروانیی زۆریه ی میژوونووسانی شدا زه کووره جیگای سه رسام بوونی عه ره به کان و گه لانی موسلمانی تریش بووه و مناره به نیویانگه که ی سامه پرا (مه لوبیه) ره نگدانه وه یه کی زۆر به رچا و دیاره بۆ زه کووره کۆنه کان (۳۶).

که واته دروست کردنی زه کووره وه ک شوینتیکی به رز بۆ په رستنی خوداوه ندان هه ر به یادی چیاکانی کوردستانه وه بووه.

چیروکی لافاوه به نیویانگه که، که هه روه ک له دواییدا دیمه سه ری باسی چیاکانی کوردستان ده کات که که شتییه که ی (نوح - ئۆتۆنایشتم) له سه ر یه کییک له چیاکانیدا گیرساوه ته وه که له وانه یه ئا راسته کردنی هه ندیک له زه کووره کۆنه کانی سۆمهر بۆ ناوچه کانی ئەم چیا یانه په یوه ندیبی به چیروکی لافاوه که و له نگه رگرتنی که شتییه که وه له سه ر چیا یه کی کوردستاندا هه بیت.

به شتیکی گرنگی زه کووره که هه رهم بووه و به سۆمه ری پتی گوتراوه (ئه ی کور - E - KUR) واتای (چیا ی په رستگا) ده گه به نیت، له راستیدا جگه

له شتیوه ئەندازه یییه که ی زه کووره که هه ر به چیا ده چیت، ئه و به شه ی زه کووره که به ئە ی کور یا خود چیا ی په رستگا نیویراوه گه وره ترین به لگه یه که ره سه نی زه کووره ده با ته وه سه ر چیاکانی کوردستان (۳۷).

ته نانه ت واتای خودی (زه کووره) ش گردی ئاسمان یا خود چیا ی خودا وه ند ده گه یه نیت که زیتتر راستیی ئه و بۆ چوونانه ی سه ره وه ده سه لمینیت (۳۸). دیسانه وه هه ر وشه ی زه کووره واتای لووتکه ی چیا ش ده گه یه نیت (۳۹).

به لگه یه کی تر بۆ چیا یی بوونی زه کووره نه خش و نیگاره کانی ئاشوور بانپاله که ده رباره ی زه کووره ی (سوسه) ی ناوچه ی ئیلامه، ئەم نه خش و نیگارانه واده گه یه نن که زه کووره ی سوسه کاتی خۆی چه ندین شاخی (قۆچ) له برۆنزی پیاکیشراوی به سه ره وه بووه (۴۰). بوونی ئەم شاخانه له سه ر زه کووره ی سوسه ئه وه ده گه یه نیت که یه که مین نیشتمانی زه کووره شاخه کان بووه، چونکه له سه ر شاخه کان مرۆ چه نده ها ئاژهلئ وه ک به راز و بز و به رانه کیوی شاخدار به دی ده کات، جا بۆ ئه وه ی که ئەم زه کووره انه وه کو چیا یه ک بیته پیتش چاوی خه لکی ئه و سه رده مه هاتوون به و شاخانه رازاندوویا نه ته وه.

ده رباره ی نیوی زه کووره کان هه روه کو چه ن ئه مرۆ هه ر چیا یه ک و بگره زۆریه ی لووتکه کان ناویکی تاییه تی خۆیان هه یه، زه کووره کانیش له و سه رده مه دا هه ریه ک نیویکی خۆبانیان هه بووه بۆ نمونه زه کووره ی (ئاشوور) پتی گوتراوه (خانوی چیا ی گه ردوون) و زه کووره ی ئوریش به (خانوی زه بابا و ئینینای بلند که لووتکه کانی له ئاسماندا یه) به نیویانگ بووه. هه روه ها به زه کووره ی (کیش) یشیان گوتوه (خانوی چیا). ئەم نیوانه زیتتر ره سه نی زه کووره بۆ چیاکان ده گیتته وه.

به نیویانگترین ئه و تیویریانه ی که زانا ئارکیۆلۆژییه کان بۆ روونکردنه وه ی زه کووره و هۆی دروست کردنی دایان ناییت، تیویری (لیثایی و ئەندازباری بیناسازی دۆمبارت) ه ئه مانه ده لپن، زه کووره کاتی خۆی (تهخت) ی خودا وه ند بووه، خودا وه ند هه زی به نیشته نیی لووتکه ی چیاکان بووه. به و شتیویه زه کووره وه ک چیا یه که که خودا وه ند له سه ر ته خته که ی

داده نیشی و فهرمانیروایی گهر دوون دهکات (۴۱). ئەم تییۆرەش وەک هەموو ئەو بەلگانی تر که باس کران گەواهی بۆ چیا یی بوونی پەرستگای زەکوورە دەدات.

بەلگە ی شەمەم: ئەفسانە سۆمهرییه کان

ئەفسانە (MYTHOS) ئەو رووداوانە باس دەکات که لە سەردەمیکی زۆر کۆندا روویان داو، ئەو دیار دە کەونی و لە توانا بەدەرانی شە دەکاتەو و هۆی پەیدا بوونیان روون دەکاتەو (۴۲). یاخود بە شتیو یه کی گشتی بریتییە لەو چیرۆکانە ی که کاتی خۆی زۆر بە ی گەلانی مرۆڤایە تی دەیانگێت پایەو و لە هەندیک مونسە بە تدا و لەو پروایە دا بوون که چیرۆکیکی راستە قینە یه و ئەو رووداوانە دەگێتیتەو که بە راستی لە رابردوودا روویان داو (۴۳).

پیشکەوتنی زانستی میسۆلۆژی (ئەفسانە زانی) بوو هۆی ئەو ی که بە چاویکی دی تەماشای ئەفسانە بکریت و لە ریزی چیرۆکە خورافییه کان ی بکاتە دەرەو، ئەمرو زانیانی میسۆلۆژی و ئارکیۆلۆژی لە پاش چەندەها لیکۆلینەو لە سەر ئەو ئەفسانانە و بە تاییە تی ئەفسانە خۆرە لاتییه کان، وای بۆ دەچن که ئەم ئەفسانانە کاتی خۆی رووداوی راستینە بیت و لە ئەنجامی تێپەر بوونی کات و دەماو دەم کردنی ئەم چیرۆکانەو بەرگی ئەفسانە و خورافیاتی بە بەردا کرابیت، هەر ئەفسانە یه ک ئیمە بیگرین و بچینە بنجوبنە وانییەو و چیرۆکیکی میژووی راستینە مان بۆ دەگێتیتەو، هەر بە هۆی ئەفسانە یۆنانییە کان ی ئەلیادەو بوو شوتنی شاری (تەرۆادە) میژووی دۆزرایەو.

بۆ نموونە چیرۆکی لافاوە که که پاشان باسی لیتو دەکەم، لە مەو بەر لە لایەن زۆر کەسەو بە شتییکی خورافی دادەنرا، بەلام پاش لیکۆلینەو بە نیتویانگە کە ی زانی رووسی (ئەلیکساندەر گەر یۆفسکی) لە کتیبە کە یدا (نهیینی کۆنترین میژوو) بۆ مان دەر دەکەویت که چیرۆکی ئەو لافاوە ئەفسانە و خورافیات نییە و بە راستی رووی داو، تەنانەت لیکۆلینەو و جیۆلۆجی و ئارکیۆلۆژییه کان ی دەشتی لیتە ییش، راستیی روودانی ئەم

لافاوە دەسە لیتن.

مرۆڤی کۆن لە هەموو نەتەوەکانی پاش خۆیان زیتەر خاوەنی ئەفسانە بوون و بە شتیکی گرنگی ژیان و ئایینیان بوو، تەنانەت هیندییک ئەفسانە که ئەمرو لە نیتو کوردەواریی خۆماندا باو ره گوریشە یان دەگەریتەو و بۆ سەردەمانییکی زۆر کۆن که هیچ دوور نییە هەندیکیان بچنەو و سەردەمی سۆمهرییه کان و بگره لە وانیش کۆنتر، ئەفسانە ی خدری زیندە که لە کوردەواریدا باو، بە نیتوکی تر و بە هەمان شتیو لە تەختە گلەکانی سۆمەردا بەرچاومان دەکەویت.

ئەفسانە ی سۆمهرییه کان بە هۆی داھینانی نووسینی میخییەو و تۆمارکردنیان، لە هەموو نەتەوەکانی تر زیتەر بە دەستمان گەیشتووە. زۆر بە ی ئەفسانە سامییەکانی سەردەمی ئەکە دییە کان و بابلییە کان و ئاشوورییە کان دەچنەو و سەردەمی سۆمهرییه کان و گەلانی دوای سۆمهرییه کان پەرچقە ی زمانەکانی خۆیانیان کردووە، تەنانەت پە یو ندییه کی زۆر بە هیتز لە نیتوان تەورات و ئەفسانە ی سۆمهرییه کاند هە یه و هەرچی چیرۆکی نیتو ئەو کتیبە پیرۆزانە هە یه لە سەر تەختە گلەکانی سۆمەردا بەرچاومان دەکەویت، لەوانە کە شتییه کە ی نوح و چیرۆکی قابیل و ها بیل و شتیو ی لە دایکبوونی موسا پیغە مەر و زۆری تر.

لە ئەفسانە بە نیتویانگەکانی سۆمەری، ئەفسانە ی ئادا با و دابە زینی خوداوەند ئەشتار بۆ جیھانی ژتیروو و چیرۆکی دروستبوونی گەردوون و گلگامش و لافاوە که و سەدان ئەفسانە ی تر که هەریه کە یان کەم و زۆر باسی چیاکانی کوردستانیان کردووە.

یەکیک لە ئەفسانە سۆمهرییه کان ئەو مان بۆ دەگێتیتەو که (چۆن خودی سۆمهرییه کان ئەو یان لە بییر ماو که دانەو یلە ی گەنم و جۆ بۆ یه کەم جار لە ناوچە یه کی شاخاوی نییک ولاتی بابلەو هینراو)، هەر وەها ئەفسانە یه کی سۆمەریی تر که لە سەدە ی هەژدەمی پ.ز و نووسراو تەو، بۆ مان دەگێتیتەو که (چۆن خوداوەند ئانو - ANU خوداوەندی ئاسمان گەنم و جۆی لە ئاسمانەو بۆ زەوی بە پیت هیناوە و ئەنللیش - ENLIL

خوداوهندی هیزی پادشایه تی، هه لساوه به کۆکردنه وهیان و له ولاتی چیاکاندا دایناوه و چیاکانی داخستوو ههروه کو چۆن ده رگایه ک داده خرتی، پاشان نین تازو - NINAZU و نین مادا - NINMADA پریاریان دا که ری به ولاتی سۆمه ر بدهن ئه و ولاته ی دانه و پله ناسیت، دانه و پله بناسن (٤٤). ئه م دوو ئه فسانه سۆمه رییه که هه ر دوو کیان باسی نیشتمانی یه که مینی گه نم و جۆ و دانه و پله کانی تر ده کهن، به ته و او هه تی کوردستانی بوونی سۆمه رییه کان ده سه لمیتیت.

له ئه فسانه ی یه که مدا که باسی ئه وه ده کات که چۆن سۆمه رییه کان له بیریان ماوه بۆ یه که م جار گه نم و جۆ له ناوچه یه کی شاخاوی نزیکی ولاتی بابل هه هینراوه، ئه وه ده سه لمیتیت که سۆمه رییه کان خۆیان هه ر له و ناوچه شاخاوی بیا نه وه هات بیتنه ده شتی لیته یییه وه، ئه گه ر وانه بیت چۆن له بیریان ده میتیت که بۆ یه که م جار گه نم و جۆ له ناوچه یه کی شاخاوی نزیکی ولاتی بابل هه هینراوه، دیاره نزیکتربن ناوچه ی شاخاوی بۆ ولاتی بابل هه ر چیاکانی زاگرۆسی کوردستانه که کۆنترین گه نم و دانه و پله ی به به ر دبووی (المتحجر) تیدا دۆزرا بیته وه.

دۆزینه وه ی گه نم و جۆی به به ر دبوو له گونده کانی زاوی چه می و چه رمودا که میتروویان ده گه ر پته وه بۆ پیش نیشته جۆ بوونی سۆمه رییه کان له ده شتی لیته ییدا راستیی ئه م ئه فسانه سۆمه رییه ده سه لمیتیت، ئه وه ی شایانی باس بیت کوردستان کۆنترین ناوچه ی جیهانه که دانه و پله ی لۆی روایت و له و پته بۆ ولاتی سۆمه ر و ناوچه کانی تری جیهان بلاقبووه ته وه، ئه م راستیی لیکۆلینه وه ئا رکیۆلۆژییه کان سه لماندوو یانه .

له ئه فسانه ی دووه میشدا باسی دروستبوونی دانه و پله ده کات که بۆ یه که م جار به شیه وه یه کی خۆرسک بووه و به باران رواه، بارانیش له ئاسمانه وه دیتته خواره وه، هه ر بۆیه سۆمه رییه کان له و ئه فسانه یه دا گوتوو یانه که ئانو خوداوهندی ئاسمان گه نم و جۆی له ئاسمانه وه بۆ زه ویی به پیت هیناوه، ههروه ها هه ر له م ئه فسانه یه وه بۆمان ده رده که ویت که خه لکی ناوچه ی لیته یی له پیش چیا یییه کانی کوردستاندا دانه و پله و

کشتوکالیان نه زانیوه، به لکو دوای کۆچکردنی سۆمه رییه کان بۆ ئه م ناوچه و له پاش پریاردانی (نین تازۆ و نین مادا) که دوو په رستراوی سۆمه رییه کان بوون، سۆمه رییه کان دانه و پله یان ناسیوه. من له و پروایه دام که نین تازۆ و نین مادا خوداوهند نه بوون و دوو که سی ئاسایی بوون و ئه م دووانه له چیاکانی کوردستانه وه بۆ ده شتی لیته یی کۆچیان کردوو و تۆوی گه نم و جۆ و دانه و پله ی تریان له گه ل خۆیاندا بردوو و له وی رواندوو یانه پاشان که سۆمه رییه کان دانه و پله یان ناسیوه و فیزی کشتوکال بوون به هۆی ئه و دوو که سه وه، له پاش ماوه یه ک په رستروویان و نیویان له نیتو ئه م ئه فسانه یه دا - نه مر - کردوون، به لام نین تازۆ و نین مادا نه گه یشتوونه ته پله ی خوداوه ندیتی.

زۆربه ی ئه و نیتو په رۆزانه ی که له ئه فسانه سۆمه رییه کاند هاتوون، کاتی خۆی هه ربه که یان داهینانیکیان هه بووه و شتیکیان دروست کردوو یاخود شتیکیان هیناوه که له ولاتی سۆمه ردا نه بووه و سوودی به کۆمه لانی خه لکی سۆمه ری گه یاندوو. ئه مانه پاش مردنیشبان هه ر له نیتو دلۆی خه لکی سۆمه ردا به هۆی داهینانه کانیانه وه به زیندوویی ماونه ته وه تا ده ماو ده م باس کراوه و گه یشتوونه ته ئه و راده یه ی که په رسترتین و نیویان بچیتته دوو توتی ئه فسانه په رۆزه کانی سۆمه ره وه. جگه له و ئه فسانانه ی سه ره وه چه ندین ئه فسانه و چیرۆکی میتروویی تر هه یه که بۆ هه زاره ی دووه می پ. ز ده گه ر پته وه که به زمانی سۆمه ری نووسراون و په یوه ندیی نیوان سۆمه رییه کان و چیاکانی کوردستان زیتر پته و ده کهن.

له وانه ئه و دوو چیرۆکه ی (ئهمیر گیری) که پادشای بنه ماله ی یه که می وه رکا بووه و که په یوه ندی به هه ریمی (ئارپا) وه هه بووه که ده که ویتته باکووری خۆره لاتی کوردستانه وه. ههروه ها چیرۆکی تریش هه یه ده رباره ی ئه م پادشایه و یه کتیک له سه رکرده کانی که نیتوی (لۆگا په ندا) یه .

جگه له گرنگیی میتروویی ئه م چیرۆک و ئه فسانانه، چه ندین زانیاریی به که لکی ده رباره ی سروشتی شاخاوی ولاتی ئارپا و سیستمی فه رمانه وایانی تیدا یه که زۆر له سیستمی فه رمانه وایی ده ولته ته کانی

شاره سۆمه رییه کان ده چیت، پاشان له که رهسته ئابوورییه بنچینه یییه کانی وهک زێر و لازوردی ولاتی ئارتاش ده دویت. لهو باسه زۆر گرنگانه ی که ئەم ئەفسانه میژوو یییه بۆمان ده گێر نه وه، ئەوه به که هه ندیک له خوداوه نده سۆمه رییه کان له هه رمی (ئارتاش) دا په رستراون (٤٥). نزیکیی سیستمی فه رمانزه وایی و له یه که چوونی هه ندیک خوداوه ندانی نیوان ولاتی ئارتاش کۆنی کوردستان و سۆمه رییه کان چه ند به لگه یه کی به هیزی ترن که شاخاوی بوون و کوردستانی بوونی سۆمه رییه کان ده سه لمییت.

به لگه ی هه وته م: چیرۆکی لافاوه که

کێ هه بیته چیرۆکی لافاوه که و نیوی نوح پیغه مبه ر و که شتییه که ی نه بیستیته؟ چیرۆکی لافاوه که ی نوح جگه له وه ی که تیکستیکی ئایینییه و له کتیبه کانی وهک ته ورات و قورئان و هی تر دا هه به، له کورده واری خۆماندا کراوه ته چیرۆک و باوکان و دایکان هه ر له کۆنه وه بۆ مندالانیان گێراوه ته وه.

ئەم لافاوه له لای زۆر کهس به ئەفسانه و شتی پرپوچ ده درایه قه له م، به لام پاش لیکۆلینه وه میژوویی و ئارکیۆلۆژی و جیۆلۆجیه کانی ناوچه کانی خۆره لاتی نزیک، راستیی روودانی ئەم لافاوه له ناوچه کانی میژۆپۆتامیا و ده وروبه ریدا سه لمیتر، هه چ میژوونووسیک له میژووی ئەم ناوچانه کۆلیبیته وه، باسی لافاوه که و که شتییه که ی نوحی کردووه.

چیرۆکی ئەم لافاوه و لیکۆلینه وه له بوون یاخود نه بوونی ئەم لافاوه وای لی هات که زانایان کتیبی سه ره به خۆی له سه ر بنووسن. هه رچه نده میژووی روودانی ئەم لافاوه تا وه کو ئیستا به ته واته ی نه زانراوه، به لام ئەوه هه یه که لافاوه که له سه رده مانیکی زوودا رووی داوه، ته ورات و قورئان یه که م سه رچاوه نین که باسی لافاوه که ی نوحیان کردیته، به لکو ده نگو باسی لافاوه که و که شتییه که ی نوح له سه ر ته خته گلله کانی سۆمه رییه کانیشدا تۆمار کراوه. لافاوه که رووداویکه که تیکسته سۆمه ری و بابلییه کان به سی جۆری سه ره کی بۆمان ده گێر نه وه، که به شتیه که ی گشتی هه ر سیکیان

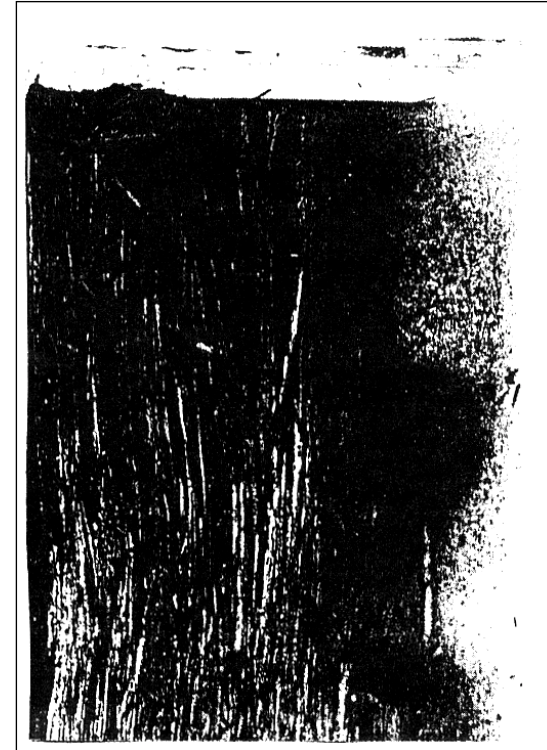
له یه که ده چن، یه که مین تیکست ده رباره ی ئەم لافاوه به زمانی سۆمه ری نووسراوه ته وه که پالنه وانه که ی تییدا نیوی (زیۆسه درا - ZIUSODRA) بووه له جیاتی (نوح) و مرۆقاییه تی له مه ترسیی نه مان رزگار کردووه له کاتی لافاوه مه زنه که دا، که ته وای زه مینی گرتووه ته وه به پیتی بزچوونی پیشینان تیکستی دووه م ته خته گللی یازده به مه له ئەفسانه ی گلگامش که پالنه وانه که ی نیوی (ئوتناپشتم - UTNAPISHTM) بووه و هه لساوه به دروستکردنی که شتییه کی گه وره و تییدا به پیتی توانا خه لک و ئازهلان و مه ل و ئازوو خه ی تییدا کۆکردووه ته وه. سییه مین تیکست که له هه موویان دریزتره چیرۆکی (ئه تراهاسیس - ATRAHASIS) ه به نیوی ئەو پالنه وانه وه که به هه مان رۆلی زیۆسه درا و ئوتناپشتم هه لده ستیته (٤٦)، له ئیسه حاحی هه وته م و هه شته می ته وراتیشدا هه مان چیرۆکی لافاوه که هاتووه به لام پالنه وانه که ی ئەمجاره به نیوی (نوح) وه بووه (٤٧).

له به ره ئه وه ی سۆمه رییه کان یه که م کهس بوون که له سه ر ته خته گلله کانیان چیرۆکی لافاوه که یان تۆمار کردووه، که واته رزگارکه ری مرۆقاییه تی و پالنه وانی لافاوه که بوون هه ره که چۆن ناوه که ی سۆمه ری بووه (زیۆسه درا) ره گه زیشی هه ر سۆمه ری بووه، به و پیتییه زیۆسه درا و هه موو ئەو خه لکانه ی که له گه لییدا بوون سۆمه ری بوون، که شتییه که ی زیۆسه درا هه ره که له لایه ن زانایانی ئارکیۆلۆژییه وه به ده رخواوه له سه ر یه کیته که یه که یه کانی کوردستانه وه له نگه ری گرتووه، هه ندیک ده لین ئەم کییه کیی پیسه گروونی نزیک شاری سلیمانیه و هه ندیک تریش ده لین چیای هه سا رۆستی ناوچه ی هه ولپه ره و کۆمه لیک تریش ده لین که شتییه که له سه ر چیایه کی نزیک زاخۆه له که ناری چه پی رووباری دیجله وه له نگه ری گرتووه (٤٨)، له قورئاندا نیوی ئەم چیایه به جوودی هاتووه، (و استوت علی الجودی) وشه ی جوودی هه ر هه مان وشه ی (گۆتی) یه که ره گه زیکی کۆنی کوردستان و ئەوه ده گه یه نیته که که شتییه که له ناوچه که ی ئەواندا له نگه ری گرتیته.

هه ندیک تر له زانایان وای بۆ ده چوون که که شتییه که له سه ر چیای

(تارارات) ی باکووری کوردستاندا لهنگه ری گرتبیت! و پاشماوهی ئه و دار و تهخته کۆنانهی که له لاپالی ئه و چیا یه دا دۆزراوه ته وه، دهیانکرده به لگه یه کی ماددی بۆ پته و کردنی راکه یان، به لام پاش ئه وهی که چه ند پارچه یه کی ئه و تهخته کۆنانه یان به هۆی (مادده ی تیشکده ری کاربۆن 14) وه تا قی کرده وه، ده رکه وت که میژوویان ده گه ریتته وه بۆ 600 سالی دوای زابین! که ئه و میژووه گه لیک نۆتیه بۆ روودانی ئه و لافاوه...؟ (49).

ئه لیکسانده ر پۆلیه ستۆر ALEX. POLYHISTOR به و شپۆه یه ی که له ئۆزابیۆسی ئه رمه نی باسی کردوه ده لیت «که شتییه که و پاله وانه بابلییه که ی (کسیسوتروس) XISUTHROS له رۆژی لافاوه که دا له سه ر

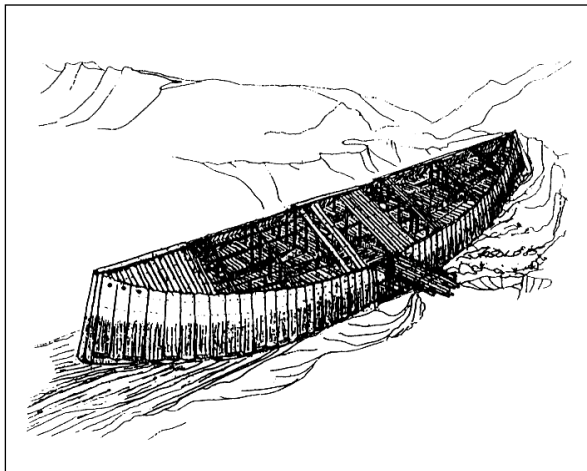

30 پاشماوهی تهخته کۆنانه کی چیا ی تارارات

چیاکانی کوردیای KORDUAE ئه رمینیا گیرساوه ته وه، ههروه ها چیا ی نیسیر NISIR که ئه م نیوه له سه ره تادا واتای (رزگارکردن) ی ده گه یاند، ئاشوورییه کان و بابلییه کان به سه ر چیا یه کی ناوچه ی لۆلۆ LULU دا دا یانپروه که به زمانی نیتوخیی لۆلۆکان، کنیبا KINIPA (KINIBA) ی پی گوتراوه که که وه توه ته سه ر ریتیه وی خوارووی زی وه له ناوچه هه ره باشووره کانی ولاتی KORDYAE کۆردیای» (50).

هه ندیک له لیکۆله ره وان ده لیتن که شتییه که له سه ر چیا ی (نه سیر - NI-SIR) له نگه ری گرتوه، ئه م چیا یه به نیتو (نه سیر چیا ی گۆتی) باس کراوه که بۆ نه ته وه ی گۆتییه کان ده گه ریتته وه که له گه ل لۆلۆیییه کانه نیشته جیبی ده شته کانی سلیمانی بوون.

ههروه ها میژوونووسی مه زنی کوردیش (مامۆستا محهمه د ئه مین زه کی) ئه م رایه وه خو ده گرت و ده لیت که شتی (نوح) له سه ر چیا ی (نیسیر) چیا ی رزگار بوون له نگه ری گرتوه، که به زمانی نه ته وه ی لۆلۆی کوردستانی پی گوتراوه (کینیبا) که دوور نییه چیا ی پیره مه گروون بیت. دیسانه وه مامۆستا محهمه د ئه مین زه کی ده لیت: که ئاشوور ناسرپال باسی

31 وینه یه کی خه یالیی که شتییه که ی نوح

چپای (نیسیسیر)ی کردووه و که ده لیت ده که ویتته خو ره لاتی ولاتی ئاشووره که تاکه چپایه لووتکه ی وه ک سه ری رمی هه بیته (۵۱).

ده باره ی نیوی (کنیبا) ی گو تی که به چپاکه گوتراوه تا ئیستاش دۆلێک له لای چپی شاخی پیره مه گرووندا هه یه که ده که ویتته به رده می باشووری سو رداش و رۆخی شاخی (سپیلک) و به (کونه با) به نیویانگه. ئەوی راستیی بیت وشه ی (کنیبا) ی گو تی و (کونه با) ی کوردیی ئیستا زۆر له یه کتره وه نزیکن، که و امان لێ ده کات بلێین: به دلنیا بییه وه که شتیبه که له سه ر پیره مه گروون له نگه ری گرتووه، هه ره ها نزیکیی پیره مه گروون و دۆلێ کونه باش له یه که وه هه ره بک کیلۆمه تر ده بن زیتتر ئەوه ده سه لمی تیت ئەم دۆلێ کونه با یه ش نزیکیی زتی بچوو که.

هه رچۆنێک بیت پیره مه گروون بیت یا خود هه ر چپایه کی تر گنگ ئەوه یه که شتیبه که له سه ر یه کێک له چپاکانی کوردستان گیرسا وه ته وه و به و پیتی هه و چپایانه بوونه ته نیشتمانی سۆمه ریبه کان و پاشانی ش له و پتیه به ره و ده شتی لیتیی کۆچیان کردووه. به هۆی تو مارکردنی ده نگوباسی لافا وه که له لایه ن سۆمه ریبه کانه وه بو مان ده رده که ویت که زیۆسه درا سۆمه ری بووه و سامی نه بووه، بر دنه وه ی نه ژادی نه ته وه کۆنه کانی دوورگه ی عه ره بی بو کورێکی زیۆسه درا هه له به کی میژوویی زۆر گه وه ره یه که پیتی ده گوتیرت (سامیبه کان) راسته نیوی (نوح) و (سام) نیویکی سامین، به لام ئایا له به ره تدا ئەمانه سامی بوون...؟! بیگومان نه خیر.

میژوونووه عه ره به کانیش به تایبه تی میژوونووسانی عیراقی لایان له م مه سه له یه کردووه ته وه و وازیان له نیوی سامی و سامیبه کان هینا وه بو ئەوه نه ته وانه ی که له دوورگه ی عه ره بیدا له هه زاره ی سیبه می پ. ز دا ژیاون، به لکو ئیستا نیوی دوورگه یی (الجزیرون) یان بو به کار ده هین. هۆی ئەم هه له میژوویییه و گو رینی نیوی زیۆسه درای سۆمه ری بو نوحی سامی (دوورگه یی) و گیرانه وه و په رچه کردنی ئەفسانه سۆمه ریبه کانه له لایه ن نه ته وه سامیبه کان و هی تره وه، ده گه رپتته وه بو ئەوه ی لافا وه که پاش سۆمه ریبه کان به زمانه کانی ئەکه دی و بابلی و ئاشووری و عیبری و چه ندین

زمانی کۆنی دیکه نووسراونه ته وه، که هه ره به که یان نیویکیان له پالنه وانه که (زیۆسه درا) ناوه با وه ریش ناکه م ئەم هه موو لافا وه مه زنه له میژوودا رووی دا بیت و هه ر جاره ی پالنه وانیک و به نیویکی جیا وازه وه مرۆقابه تیی له خنکان رزگار کرد بیت...!. ته نانه ت له ناوچه کانی تریشدا چیرۆکی لافا وه که یان گیرا وه ته وه و نیوی پالنه وانه راستینه که یان گو ریه، بو نمونه له سه رچا وه هندۆسییه کاندای نیوی زیۆسه درا بووه ته (مانۆ) له سه رچا وه چینیبه کاندای نیوی پالنه وانه که بووه ته (یۆ) و پاشان له نیوی یۆناندا بووه ته (ئوکایگیس) و ته نانه ت ده نگوباسی ئەم لافا وه له لایه ن نه ته وه دووره کانی ئۆسترالیا و هه ردوو ئەمریکا شدا گیرا وه ته وه (۵۲).

هه ره وه که له باسی سۆمه ریبه کان و کورته یه کی میژووه که یاندا باس کرا، سۆمه ریبه کان له پیش لافا وه که دا، هه شت پادشا فه رمانه واییان کردوون و که هه ره به که یان ژماره یه کی خه یالی ژبانی به سه ر بر دووه، ئەم پادشایانه، پی ده جیت که فه رمانه وایی (فوراتیبه سه ره تاییه کان) یان کرد بیت و پاش لافا وه که و بلا و بوونه وه ی سۆمه ریبه کان جارێکی تر له چپاکانی کوردستاندا و ره و کردنیان به ره و باشوور خه ریکی دامه زاندنی شارستانی بوو بیت و به و شپوه یه ی که باس کرا بنه ماله فه رمانه واکانیان به رده وام بووه تا ئەو کاته ی که مالتا واییان له میژوو کردووه له (۲۰۰۶) پ. ز دا. هه ر هه مان ته مه ن و ما وه ی فه رمانه وایی ئەو پاشایانه ته مه نی زینده گانیی نوح پیغه مبه رمان بیر ده خاته وه که ئەمیش به هه مان شپوه ته مه نی درێژ و خه یالی بووه که ئەوه ده گه یه نیت ئەو پادشایانه و نوح یان زیۆسه درا له یه ک ما وه ی زه مه نبدا ژبا بیتن.

چیرۆکی لافا وه که وه ک هه ر به لگه یه کی ئارکیۆلۆژیی تر، کوردستانی بوونی سۆمه ریبه کان ده سه لمی تیت و نه ژادیان به ره و چپاکانی کوردستان ده با ته وه.

پهراویزه کانی بهشی شه شه م:

- (1) ب. ب. س. پ. لا، ۸۰، دیقید و جوان اوتیس.
- (۲) ب. ب. س. پ. لا، ۲۶۹.
- (۳) ب. ب. لا، ۲۲، تهوفیق وههیی، بنهچه کهی کوردان و بنچینهی زمانى کوردی، وهرگیتانی: تاها فهیزی زاده، چاپه مهنی سهییدیان، مههاباد، بی بهروار.
- (۴) ب. ب. لا، ۸، د. جهمال رهشید ئهحمه د، لیکۆلینه وهیه کی زمانه وانى دهریاره میژووی ولاتی کورده واری، بهغدا، ۱۹۸۸.
- (۵) ب. ب. س. پ. لا، ۷، د. فوزی رشید، قواعد اللغة السومریة.
- (۶) ب. ب. لا، ۱۰۷، د. پاکیزه رهفیق حیلمی، گۆقاری رۆشنیری نو، ژماره ۱۱۲.
- (۷) ب. ب. س. پ. لا، ۲۲ و ۲۳، تهوفیق وههیی.
- (۸) ب. ب. س. پ. لا، ۲۶، د. فاضل عبدالواحد علي.
- (۹) ب. ب. س. پ. لا، ۱۲۲، د. جهمال رهشید ئهحمه د، لیکۆلینه وهیه کی زمانه وانى دهریاره میژووی ولاتی کورده واری.
- (۱۰) ب. ب. س. پ. لا، ۶۰، احسان نوری.
- (۱۱) ب. ب. لا، ۱۸ و ۱۹، نهژادی عهزیز سورم، گۆقاری کاروان، ژماره ۸۰.
- (۱۲) بهداخه و بیرم نههاته وه که ئه م زانیاریه م له چ کتیبی کی مامۆستا (مهسعود محه مه د) دا خوتیندوه ته وه تاوه کو نیویم بیردایه ئه گهر بهه له دا نه چوویم کتیبی (لسان الکرد) ه.
- (۱۳) ب. صلاح سعدالله، چاره سه ری مه سه له ی سۆمه رییه کان: سۆمه رییه کان کوردن، رۆژنامه ی عه ره بیی (الحیة)، ژماره ۱۱۶۶۷، رۆژی ۱/۲۹/۱۹۹۵.
- (۱۴) ب. لا، ۸، حسن ارفع، کردها ویک بررسی تاریخی و سیاسی، ترجمه از متن انگلیسی، لندن، چاپ دانشکده اکسفر د. نیویورک، تورنتو، ۱۹۶۶.
- (۱۵) ب. لا، ۱۳، ج. ار. درایشر، الکرد في المصادر القديمة، ترجمه فؤاد حمه خورشید، مطبعة الديوانی، بهغدا، ۱۹۸۶.
- (۱۶) ب. ب. س. پ. لا، ۲۱۶، د. جهمال رهشید ئهحمه د، لیکۆلینه وهیه کی زمانه وانى...
- (۱۷) ب. ب. س. پ. لا، ۲۱۶.
- (۱۸) ب. ب. س. پ. لا، ۱۴۱، جۆرج رۆ.
- (۱۹) ب. لا، ۳۳۰، جهمال بابان، گۆقاری کۆری زانیاری کورد، بهرگی ۸، ۱۹۸۱.

- (۲۰) ب. ب. س. پ. لا، ۲۱۰، جۆرج رۆ.
- (۲۱) ب. ب. س. پ. لا، ۲۹۲، د. سامی سعید الاحمد.
- (۲۲) ب. ب. س. پ. لا، ۸۴، جین پوترو.
- (۲۳) ب. ب. س. پ. لا، ۱۶۹، العراق في موكب الحضارة.
- (۲۴) ب. ب. لا، ۱۲۳، سلیم طه التکریتی، الحیاة الیومیة في بلاد بابل وأشور، بهغدا، ۱۹۸۶.
- (۲۵) ب. ب. لا، ۵۰۱، تهها باقر، گۆقاری کۆری زانیاری کورد، بهرگی ۴، ۱۹۷۴.
- (۲۶) ب. ب. لا، ۱۳، د. جمال رشید احمد دراسات كردية في بلاد سوپارتو، بهغدا، ۱۹۸۴.
- (۲۷) ب. ب. س. پ. لا، ۱۳۲، د. سامی سعید الاحمد.
- (۲۸) ب. ب. س. پ. لا، ۱۴ و ۱۵، د. جمال رشید احمد، دراسات كردية في بلاد سوپارتو.
- (۲۹) ب. ب. لا، ۱۶۵، حضارة العراق، اعداد نخبة من أساتذة التاريخ، الجزء الأول، بهغدا، ۱۹۸۵.
- (۳۰) ب. ب. س. پ. لا، ۱۰۳، د. فاضل عبدالواحد علي.
- (۳۱) ب. ب. لا، ۳۲، اندریه بارو، برج بابل، بهغدا، ۱۹۸۰.
- (۳۲) ب. ب. س. پ. لا، ۹۵، د. فاضل عبدالواحد علي.
- (۳۳) ب. ب. س. پ. لا، ۱۸۹، حضارة العراق، الجزء الأول.
- (۳۴) ب. ب. س. پ. لا، ۴۴۸، طه باقر، مقدمة في تاريخ الحضارات القديمة.
- (۳۵) ب. ب. س. پ. لا، ۵۶۹.
- (۳۶) ب. ب. س. پ. لا، ۱۰۷، د. فاضل عبدالواحد علي.
- (۳۷) ب. ب. س. پ. لا، ۴۵۶، سلیم طه التکریتی.
- (۳۸) ب. ب. س. پ. لا، ۴۹، د. یوسف حبی.
- (۳۹) ب. ب. س. پ. لا، ۶۷، اندریه بارو.
- (۴۰) ب. ب. س. پ. لا، ۳۷.
- (۴۱) ب. ب. س. پ. لا، ۷۱.
- (۴۲) ب. ب. لا، ۱۱، د. نه بیله ئیبراهیم، ئهفسانه، وهرگیت بۆ کوردی: محه مه د بهدری، بهغدا، ۱۹۸۶.
- (۴۳) ب. لا، ۴، صالح بن حمادی، الأسطورة، بهغدا.

(۴۴) ب. س. پ. لا، ۴۳، جین پوترو.

(۴۵) ب. س. پ. لا، ۱۳۲ و ۱۳۳، د. فاضل عبدالواحد علی.

(۴۶) ب. س. پ. لا، ۲۶۹.

(۴۷) ب. ئیسحاحی ۷ و ۸ ته و رات.

(۴۸) ب. لا، ۳۱ مینۆرسکی، کورد، همه سه عید همه که ریم کردوویه تی به کوردی،

چاپخانه ی زانکۆی سه لاهه دین، هه ولیر، ۱۹۸۴.

(49) P. 7 - Dr. Larry. G. Herr

Archeologic in bijbelsc landon

4. Het tijdperk van de patriarchen

ESDA

(۵۰) ب. س. پ. لا، ۷۵، د. جمال رشید، دراسات کردیه فی بلاد سوپارتو،

ههروه ها لا، ۶۳ لیکۆلینه وه یه کی زمانه وانێ...

(۵۱) ب. لا، ۸۷، محهمه د ئه مین زه کی، کورد و کوردستان، جلد ۱-۲-۳-

چاپخانه ی دار السلامی به عدا، ۱۹۳۱، انتشارات سییدیان، مه هاباد.

(۵۲) ب. س. پ. لا، ۲۴۰ و ۲۴۲، د. سامی سعید الاحمد.

کۆتایی و سه ره نجام

کوردستان هه ره به بیانی میژووه وه تا کو ئیستا ولات و میژووی ئیمه یه و ده بیته ئیمه ی کورد خۆمان میژووه که ی بنوسینه وه، با له وه زیتر چاره روانی خامه ی بیگانه نه بین، که هه ره به که یان بو مه به سستی تایبه تی خۆیان کوردستان و کوردیان له مه نگه نه داوه... بو ده بیته به درێژایی سه دان سال نو سه ره کاغان خه ریکی حاشیه و حاشیه له سه ر حاشیه! نو سین و میژووی عاره ب بن و یه کیکیان تا که ئاو پرێک له میژووی نه ته وه که ی خۆیان نه ده نه وه...!! با واز له میژووی شه ری... به یین و خه ریکی زیندوو کردنه وه ی میژوو و فه ره نگه نه ته وه بییانه مان بین، ولاته که مان خاوه نی میژوویه کی چوپه ره و زۆر به شی له ژێر خاکدا یه... نه ته وه کانی تر نه گه ر میژووی خۆیان یان ته وا و پوخته تو مان نه کرد بیته چ کارێکیان به میژووی ولاته که ی ئیمه وه هه یه...! نه گه ر نه نو سه ر و کورد ناسه بیگانانه هه زاران لاپه ره مان له سه ر ره ش بکه نه وه، به وه نایته که زانایه کی میژووانی کورد چه ند لیکۆلینه وه یه که له سه ر ولاته که ی خۆی بکات و تیشکیک نه گه ر بچوو کیش بیته، بخاته سه ر میژووی کورد و کوردستان... به داخه وه هه رچه نه ده وه ولاته مان زۆر که من... و به تایبه تی له میژووی کۆنی کوردستاندا، میژوونوسی پسیپۆرمان هه ر زۆر زۆر که مه... نه مه جگه له وه ی که تا وه کو ئیستا رێژه یه کی که م نه بیته، نه مان توانیوه نه وه ی بیگانه کانیش له سه ر یان نوو سیوین په رچفه ی زمانه که ی خۆمانی بکه یین، تا وه کو تیی بگه یین نه وانه چۆن له ئیمه یان روانیوه و چۆن له خاکی هه زاران ساله ی ئیمه یان تۆژیوه ته وه.

شارستانی کوردستان، زۆر دیرینه و له پیش سه دان هه زار سال له مه وه به ره وه مرۆقی کۆنی تییدا ژیاوه و خا که که مان بووه ته خالی یه که مین شارستانی له میژووی مرۆقایه تییدا... سۆمه ریه کان که به مه زنترین و ژیارترین ره گه زه کۆنه کانی سه ر رووی زه مین ده ژمی درتین، له نیشتمانه که ی ئیمه وه بو ده شتی لیه تی یی کۆچیان کردووه و له کوردستانه وه به که مین تووی شارستانی یان له گه ل خۆیاندا بردووه ته ده ره وه، نه و پایه و

پله مهزنی که سۆمهرییه کان له بواری ئایین و رامباری و یاسا و ئهدهب و هونه و زانست و... هتد پیتی گهیشتون له ناوچه کانی دهشتی لیته پیدا کارتی کتوپر و له ناکاو نه بووه. ههروهکو چۆن ئهه پیشکتهوتنه ی ئیستای مرۆفایه تی زاده ی هه موو ئهه داهینانه که سۆمهرییه کان و رهگهزه کانی دوای ئهوان پیتی گهیشتون. بههه مان شیوه سۆمهرییه کانیش تۆوی ئهه شارستانییه مهزنی خوایان له کوردستانی کۆندا بر دووه ته دهره وه، له مه وه بۆمان دهرده که ویت که مرۆفکه کانی شان دهر و هه زارمیرد و بیستون و گۆراین، خاوه نی یه که مین بیر و داهینانی شارستانی و ئیمهش و هه موو مرۆفایه تی قهرزباری ئهه که رهسته بهردین و گۆزه و دیزه و دهستکه وان و شتانه ی تریانین که بوونه ته خالی دهستپیکردنی شارستانی و تاوای لی هات که بهه شیوه یه ی ئیستا ده بیینین. به داخه وه ولاته که مان هه زاران سال پیش ئیستا خاوه نی ئهه هه موو پیشکتهوتنه بووه و بووه ته خالی یه که مینی شارستانی مرۆفایه تی، که چی تاوه کو ئیستا ئیمه زانیارییه کی ئهه وتۆمان دهر باره یان نییه و له وهش پاشا گهردانی تر!! ئهه خاکه ی که ئهه هه موو گۆرانکارییه مهزن و ترسناکه ی له میژووی مرۆفایه پیدا گپراوه، ئیستا ولاته کی ژیر دهسته و به شبه شکر او و دوکه وتووه؟! به لام به هیوای ژیانده و ی ئهه شارستانییه مهزنی کوردستانی ئهه وسا و دهدهست هینانه وه ی شکۆی له نیچووی کوردستان و کورد...

سه رچاوه کانی ئهه لی کۆلینه وه یه

یه که م: به زمانی کوردی:

- ۱- محمه ده ئه مین زه کی به گ، کورد و کوردستان، جلد: ۱، ۲، ۳، چاپخانه ی دار السلامی به غدا، ۱۹۳۱، انتشارات سبیدیان، مه باد.
- ۲- ته و فیک وهه بی، بنه چه که ی کوردان و بنچینه ی زمانی کوردی، وه رگپانی: تاها فه یزی زاده، چاپه مهنی سه بییدیان، مه هاباد، [بج بهروار].
- ۳- مینۆسکی، کورد، حه مه سه عید حه مه که ریم کردووه تی به کوردی، چاپخانه ی زانکۆی سه لاهه دین، هه ولیر، ۱۹۸۴.
- ۴- د. جهمال رهشید ئه حمه د، لی کۆلینه وه یه کی زمانه وانی دهر باره ی ولاته ی کورده واری، به غداد، ۱۹۸۸.
- ۵- ئه لی کسانده ر گه رپۆفسکی، نه پتی کۆنترین میژوو، وه رگپانی له رووسییه وه: جهلال ته قی.
- ۶- د. جهمال رهشید ئه حمه د شاهۆیان، له میژووی کوردستاندا چاند و ئایین و هونه ر، له بلا و کراوه کانی کۆمه له ی رۆشنییری و هونه ری کوردی له فریزلاند، هۆلندا، ۱۹۹۴.
- ۷- د. نه بیله ئیبراهیم، ئه فسانه، وه رگپانی بۆ کوردی: محمه ده به دری، به غداد، ۱۹۸۶.
- ۸- تاها باقر، گۆفاری کۆری زانیاری کورد، به رگی چواره م، چاپخانه ی کۆری زانیاری کورد، به غداد، ۱۹۷۴.
- ۹- جهمال بابان، گۆفاری کۆری زانیاری کورد، به رگی هه شته م، چاپخانه ی کۆری زانیاری کورد، به غداد.
- ۱۰- د. جهمال رهشید، مرۆفی چاخه به سه ته له ک، گۆفاری رۆشنییری نوێ، ژماره ۱۱۱، به غداد، ۱۹۸۶.
- ۱۱- د. پاکیزه ره فیک حیلمی، گۆفاری رۆشنییری نوێ، ژ ۱۱۲.
- ۱۲- د. پاکیزه ره فیک حیلمی، گۆفاری رۆشنییری نوێ، ژ ۱۱۳.
- ۱۳- د. پاکیزه ره فیک حیلمی، گۆفاری کاروان، ژماره ۶۲.
- ۱۴- نه ژاد عه زیز سورمی، گۆفاری کاروان، ژماره ۸۰.

دوهم: به زمانى عهدهي:

- ١٥- جوزج رۆ، العراق القديم، ترجمة حسين علوان، دار الحرية للطباعة، بغداد، ١٩٨٤.
- ١٦- طه باقر، ملحمة گلگامش، بغداد، ١٩٨٠.
- ١٧- طه باقر، مقدمة في تاريخ الحضارات القديمة، الجزء الأول، الطبعة الثانية، بغداد، ١٩٨٦.
- ١٨- سليم طه التكريتي، الحياة اليومية في بلاد بابل وآشور، بغداد، ١٩٨٦.
- ١٩- العراق في التاريخ، اعداد: نخبة من اساتذة التاريخ الجزء الأول، بغداد، ١٩٨٣.
- ٢٠- حضارة العراق، اعداد: نخبة من اساتذة التاريخ، الجزء الأول، بغداد، ١٩٨٥.
- ٢١- د. سامي سعيد الأحمد ورضا جواد الهاشمي، تاريخ الشرق الأدنى القديم (بلا تاريخ).
٢٢- جين بوترو، الشرق الأدنى، الحضارات المبكرة، موصل، ١٩٨٦.
- ٢٣- العراق في موكب الحضارة، اعداد نخبة من اساتذة التاريخ، بغداد، ١٩٨٨.
- ٢٤- د. فوزي رشيد، القوانين في العراق القديم، بغداد، ١٩٨٨.
- ٢٥- د. سامي سعيد الاحمد، المعتقدات الدينية في العراق القديم، بغداد، ١٩٨٨.
- ٢٦- فؤاد حمه خورشيد، العصر الجليدي البلايستوسيني في كردستان، بغداد، ١٩٨٦.
- ٢٧- القرآن.
- ٢٨- الكتاب المقدس، العهدين القديم والحديث.
- ٢٩- د. فوزي رشيد، السياسة والدين في العراق القديم، بغداد، ١٩٨٣.
- ٣٠- د. فاضل عبدالواحد علي، من الواح سومر الى التوراة، بغداد، ١٩٨٩.
- ٣١- د. سامي سعيد الأحمد، العراق القديم، الجزء الأول، بغداد، ١٩٧٨.
- ٣٢- د. هاري ساكز، عظمة بابل، موصل، ١٩٧٩.
- ٣٣- سيتين لويد، فن الشرق الأدنى القديم، بغداد، ١٩٨٨.
- ٣٤- ديقيد وجوان اوتيس، نشوء الحضارة، بغداد، ١٩٨٨.
- ٣٥- كوزناد برويسر، المباني الأثرية في شمال بلاد الرافدين، بغداد، ١٩٨١.
- ٣٦- انتوان مورتكات، الفن في العراق القديم، بغداد ١٩٧٥.
- ٣٧- المواقع الأثرية في العراق، اعداد: مديرية الآثار العامة، بغداد، ١٩٧٠.

- ٣٨- د. احمد سوسه، تاريخ حضارة وادي الرافدين، الجزء الأول، بغداد، ١٩٨٣.
- ٣٩- د. يوسف حبي، الإنسان في أدب وادي الرافدين، بغداد، ١٩٨٠.
- ٤٠- أندرية بارو، برج بابل، بغداد، ١٩٨٠.
- ٤١- د. فوزي رشيد، قواعد اللغة السومرية، بغداد، ١٩٧٢.
- ٤٢- د. جمال رشيد احمد، دراسات كردية في بلاد سويارتو، بغداد، ١٩٨٤.
- ٤٣- د. فوزي رشيد، الشرائع العراقية القديمة، بغداد، ١٩٧٩.
- ٤٤- ج. ار. درايفر، الكرد في المصادر القديمة، ترجمة: فؤاد حمه خورشيد، مطبعة الديواني، بغداد، ١٩٨٦.
- ٤٥- صالح بن حمادي، الأسطورة، بغداد.
- ٤٦- صلاح سعدالله، حل المسألة السومرية، جريدة الحياة، عدد: ١١٦٦٧، في ١٩٩٥/١/٢٩.

سيهه: به زمانى فارسى:

- ٤٧- احسان نوري، تاريخ ريشه نژاد كورد، ناشر: كتاب فروشى بزرگ سيديان، چاپخانه پيروز، ١٣٦١.
- ٤٨- حسن أرفع، كردها و يك بررسى و سياسى ترجمه: از متن انگليسى، لندن، چاپ دانشكده اكسفرد. نيورك تورنتو، ١٩٦٦.

چوارهم: به زمانى هولندهى:

- 49- Dr. Larry. G. Herr
Archeologie in bijbelse landen
4. Het tijdperk van de patriarcheu.
ESDA
- 50- Prof. Dr. Göran Burenhult - De eerste mensen - Hoogleraar Archeologie - Universiteit van Stockholm, Zweden-
Printed in Hong Koug - 1994.
- 51- Samuel Noah Kramer -
De bakermat der beschiving - N.V.
1968. Het Parool - Amsterdam.
- 52- Dr. M. V. Seton - Williams - BABYLON.
Kunstschaten uit Mesopotamië - Vertaling:
Stichting Tekstverzorging, Amsterdam - Printed in Japan - 1981.

نه‌خسه و وینه‌کانی نهم لیکۆلینه‌وه‌یه لهم سه‌رچاوانه‌وه وه‌رگیراون:

* وینه‌کانی ژماره: ۱ و ۳۰ له کتیبی

Dr. Larry. G. Herr
Archeologie in bijbelse landen
4. Het tijdperk van de patriarcheu.
ESDA

وه‌رگیراون.

* وینه‌کانی ژماره ۲۲ له کتیبی جوړج رو، العراق القديم، ترجمة حسين علوان، دار الحرية للطباعة، بغداد، ۱۹۸۴ وه‌رگیراوه.

* وینه‌کانی ژماره: ۵ و ۲۰ و ۲۱ و ۲۸ له کتیبی، د. جه‌مال ره‌شید نه‌حمده شاه‌ویان، له میژووی کوردستاندا چاند و نایین و هونه‌ر، له بلاوکراره‌کانی کۆمه‌له‌ی رو‌شنیبری و هونه‌ری کوردی له فریزلاند، هۆلندا، ۱۹۹۴ وه‌رگیراوه.

* وینه‌کانی ژماره ۳ و ۴ و ۷ و ۱۱ و ۱۵ و ۱۶ و ۱۷ و ۱۸ و ۱۹ و ۲۶ له کتیبی، حضارة العراق، اعداد: نخبة من أساتذة التاريخ، الجزء الأول، بغداد، ۱۹۸۵.
وه‌رگیراون.

* وینه‌کانی ژماره: ۱۴ و ۲۳ و ۲۴ له کتیبی - Williams - Seton M. V. Dr. M. V. Seton - Williams -
BABYLON.
Kunstschaten uit Mesopotamië - Vertaling:

Stichting Tekstverzorging, Amsterdam - Printed in Japan - 1981.

وه‌رگیراون.

* وینه‌کانی ژماره: ۲ و ۶ له کتیبی

Prof. Dr. Göran Burenhult - De eerste mensen - Universiteit van
Stokholm, Zweden - Printed in Hong Koug - 1994.

وه‌رگیراون.

* وینه‌کانی ژماره: ۸ و ۹ و ۱۰ له کتیبی

J. Mellaart - De veoegste beschavingen,
HET NABIJE OOSTEN - Nederlandse vertaling: Mevr. drs. T. J.
Jelgersma - N. V.
Uitgevers maatschappij Elsevier,
Amsterdam - Brussel - 1969.

وه‌رگیراون.

* وینه‌کانی ژماره: ۱۲ له کتیبی

Dr. M. A. Beek - Aan Babylons stromen.
Virde, verbeterde en bijgewerkte druk Kosmos Amsterdam Aut-
werpen - 1974.

وه‌رگیراوه.

* وینه‌کانی ژماره: ۱۳ و ۲۷ له کتیبی

Van Babylon tot Brugge Preindustriële stede lijke cultuur van de
mediterane tot de Atlantische wereld - Steden in het oude Mesopo-
tamië. Open Universiteit HEERLEN deel - 1 - 1989.

وه‌رگیراون.

* وینه‌کانی ژماره: ۲۹ له کتیبی

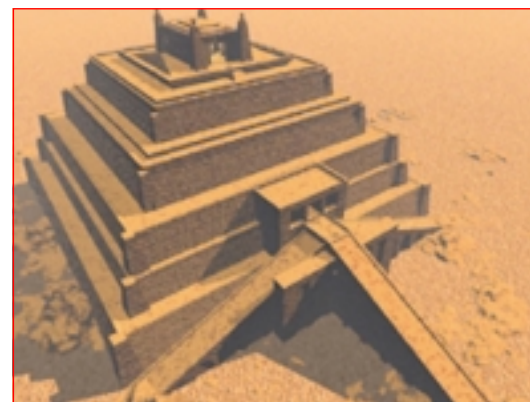
EVELYN KLENGEL - BRANDT DER TURM VON BABYLON.
Legende und geschichte eines bauwerkes Koehler & Amelang.
Leipzig - 1982 - 2.

وه‌رگیراوه.

تیبینی:

به‌داخه‌وه نیوی هه‌ندی‌ک له و سه‌رچاوانه‌ی که بو‌ئه‌م لیکۆلینه‌وه‌یه
به‌کارم هیتاون، که‌می‌کیان نیوی وه‌رگیره‌کانیان یاخود شوین و نیوی
چاپخانه‌کانیان له‌گه‌لدا نییه، که‌ئه‌ویش به‌هۆی ئه‌وه‌وه بوو که لیسته‌ی
سه‌رچاوه‌کانم له هاتوچۆ پیکردنی ده‌ست‌نوسه‌کاندا له کوردستان فه‌وتان! و
زۆر هه‌ولیشم دا نیوه‌کانیان به‌ته‌واوه‌تی بنوسم به‌لام هه‌ندی‌ک سه‌رچاوه
هه‌ن که وه‌ده‌ست‌خستنیان له ده‌ره‌وه‌ی ولات زۆر گرانه.

هه‌روه‌ها پیتوبستیشه‌ ئه‌وه بلیم که له هه‌شتاکاندا چه‌ند کتیبیک
ده‌رباره‌ی میژووی کۆنی میژۆپۆتامیا له‌سه‌ر فه‌رمانی به‌عسییه‌کان هاتنه
نوسین و چاپکردن، من سێ له و کتیبانه‌م وه‌کو سه‌رچاوه‌یه‌ک بو‌ئه‌م
نوسینه‌ به‌کاره‌یتاوه به‌لام به‌پارتیزیک زۆره‌وه و ته‌نها په‌رچقه‌ی هه‌ندی‌ک
ته‌خته‌گلی سۆمه‌ریه‌کانم لیتیان وه‌رگرتوه که پیم وایه ئه‌وانه هیچ
ده‌ست‌کارییه‌ک نه‌کراون له وه‌رگیران زیتیر.

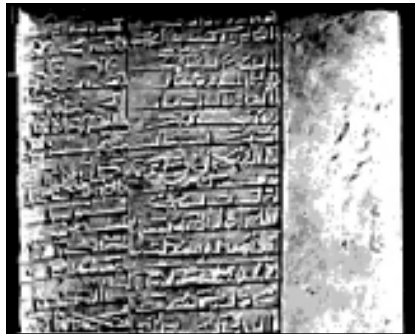

کشتی‌بیه‌ک‌ه‌ی نوح

باخچه هه‌لواسراوه‌کانی بابل

زه‌کووپا

خوداوهندی دایک

باخچه هه‌ئواسراوه‌کانی بابل